

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

MUSIQA TA'LIMI VA TASVIRIY SAN'AT KAFEDRASI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

“Musiqqa o‘qituvchisining musiqqa asarlari bilan ishlash usullari”

Bozorova Feruza

5111100- Musiqqa ta‘lim yo‘nalishi bakalavr darajasini olish uchun

Ilmiy rahbar:

N.Xudoyberdiyev

TERMIZ-2017

Mavzu: Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari
MUNDARIJA

Kirish.....	3-7
I-bob. Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari mazmuni.....	8
I.1. Musiqa asarlari bilan ishlashning dastlabki tashkiliy jarayoni	8-13
I.2. Umumiy ta'lim maktablarida musiqa asari o'rgatish metodlar.....	14-22
II-bob. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlashda notaga qarab kuylashga o'rgatishning mazmuni.....	23
II.1. Musiqa o'qituvchisining o'quvchilarga hoto kuylash va uni o'rgatish uslubiyoti.....	23-39
II.2. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlash usullarini takomillashtirish yo'llari.....	40-52
Xulosa.....	53-54
Adabiyotlar.....	55-57
Ilovalar.....	

K i r i s h

Mavzuning dolzarbiligi: Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan jamiyatimiz hayotidagi islohot va yangilanishlar yurtdoshlarimiz ongini turli mafkuraviy tazyiqlar ta'siridan ozod qilish, o'zlikka qaytish, iqtidori hamda salohiyatini to'la namoyon etish imkoniyatini berdi.

“Barchamizga ayonki, kuy-qo‘shiqqa, san’atga muhabbat, musiqa madaniyati xalqimizda bolalikdan boshlab, oila sharoitida shakllanadi. Uyida dutor, doira yoki boshqa cholg‘u asbobi bo‘lmagan, musiqaning hayotbaxsh ta’sirini o‘z hayotida sezmasdan yashaydigan odamni bizning yurtimizda topish qiyin, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Eng muhimi, bugungi kunda musiqa san’ati navqiron avlodimizning yuksak ma’naviyat ruhida kamol topishida boshqa san’at turlariga qaraganda ko‘proq va kuchliroq ta’sir ko‘rsatmoqda”.¹ Endilikda san’atkorlarimiz xalq dili, didi, madaniyati, ma’naviyati va imon-e’tiqodiga monand yangi yo‘nalishlar asosida badiiy asarlar yaratish yo‘lida ijod qilmoqdalar.

O'quv yurtlarida o'quvchilarni ijodiy va mustaqil faoliyatga jalb etish, uning samaradorligini oshirish shuning uchun ham muhimki, ular yosh xususiyatlariga ko'ra mustaqil faoliyat yuritish, jamiyada o'z o'rnini topish va hayotiy maqsadini belgilab olishga nisbatan jiddiy munosabatda bo'ladilar.

Jamiyat a'zolarining ijtimoiy faolligi ularning ilmiy salohiyati hamda ilmiy dunyoqarashi bilan belgilanadi. Hozirgi davrda taraqqiy etgan davlatlarning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy ravnaqi fan taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Kadrlar tayyorlash milliy modelida fanning tabiat va jamiyat to'g'risidagi fundamental va amaliy tadqiqotlarni rivojlantirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini ilmiy jihatdan ta'minlash infrastrukturasi vujudga keltirish,

mamlakatimiz ilm-fanining jahon ilm-faniga integrasiyasini tashkil etish kabi vazifalar belgilab berilgan.

Bunday dolzarb vazifalar tizimida yosh avlodni mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ta'lim sohasidagi islohotlar faqat malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qilib qolmay, balki fuqarolik jamiyatining ilmiy salohiyatini rivojlantirishga ham qaratilgandir.

Shaxs har tomonlama komil inson bo'lib shakllanishida barcha fanlar qatori musiqaning ham alohida o'rn bor. Musiqa shaxs ma'naviy barkamollikning tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Milliy istiqlol mafkurasining Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan asoslab berilgan g'oyalaridan biri, Vatan ravnaqi g'oyasini ilgari surar ekan ekanmiz bu g'oya «har bir yurtdoshimizni o'zining ma'naviy kamoloti uchun yuksak mas'uliyatni his etishga, o'z manfaatlarini shu yurt, shu xalq manfaatlarini bilan uyg'unlashtirib yashashga da'vat etadi».²

Musiqa san'atining yosh avlodga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi faqat uni faol hamda chuqur idrok etishni emas, balki o'quvchilarning shu san'at bo'yicha dars jarayonida o'rganilayotgan vakal kuylash faoliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishni taqozo qiladi. Madomiki shunday ekan, umumta'lim maktablarida olib borilayotgan «musiqa» darslarining mohiyatini bugungi kunda musiqa-pedagogikasi nuqtai nazardan o'zlashtirish darslarni yaxshi pedagogik texnologiya asosida o'tish maqsaga muvofiqdir. Chunki bugungi kun musiqa ta'limining eng muhim maqsadlaridan biri nazariy va amaliy eihatdan bilish, ijodkor, qobiliyatli yoshlarni tarbiyalab yetishtirishdir. O'quvchilarda yuqorida keltirilgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda musiqa darslarida solfedjio faoliyatiga ko'proq e'tiborni qaratish muhimdir. Bu faoliyat o'quvchilarda nota o'qishni shakllantirish bilan bir qatorda ular uchun eng muhim bu man eshitish ya'ni musiqani ongli idrok etish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Bu esa o'quvchilarda musiqa darslarining vokal

xor, jamoa bo‘lib qo‘shiq aytish, musiqa nazaryasi musiqa tinglash kabi boshqa qator faoliyatlarini osonlik bilan o‘zlashtirishlarida juda katta yordam beradi. Mavzumizning mohiyati shundaki hlzirga qadar dars jarayonida musiqa faoliyatlarining barcha turlaridan dars imkoniyati chegarsida foydalanilmoqda. Musiqa darslarining saviyasi sifatida yanada unumli bo‘lishligi uchun dars davomida solfedjio ya’ni nota o‘qish, notaga qarab kuylash faoliyatlariga, ko‘proq vaqt ajratish darsning sifatini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, kuylash dars davomidagi barcha faoliyatlari nazariy va amaliy jihatdan bir biriga bog‘laydi. O‘quvchilarga aniq va yuqori kuylash saviyalash shakllantiradi. Musiqa darslari samaradorligini yanada oshirish ularni ilmiy va amaliy nuqtai nazardan o‘rganish bugungi kun musiqa pedagogikasini dozrab vazifalaridan biridir. Shundan kelib chiqqan xolda biz o‘z bitiruv malakaviy tadqiqot ishimizning mavzusini ***“Musiqa o‘qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari”*** deb tanladik.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadi:

Musiqa darsining samaradorligini oshirishda ***musiqa o‘qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullaridan*** yanada kengroq foydalanishning imkoniyatlarini nazariy va amaliy jihatdan yanada chuqquroq o‘rganish va maktab o‘quv tizimiga tadbiq etish.

Tadqiqotimizning obykti:

O‘rta maktabda musiqa madaniyati darslarida ***musiqa o‘qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash*** jarayoni.

Tadqiqot predmeti: ***Musiqa o‘qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlashning*** hotaga qarab kuylash faoliyati jarayonida o‘quvchilarning notalari erkin o‘qish va kuylashiga bo‘lgan badiiy ehtiyojini qondirish hamda qizishlarini shakllantirish.

Tadqiqotimizning maqsadi obykti va predmetidan kelib chiqib qo'yidagi **vazifalar** belgilab olindi:

1. Musiqa madaniyati darslarini tashkil etgan faoliyatlariga umumiy izoh berib chiqish;
2. *Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari* asosiy faoliyatlaridan biri nota o'quvini o'quv mashg'ulotlariga yanada kengroq tadbqiq etish imkoniyatlariga tasnif berish;
3. *Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlashda* musiqa darslariga notalarni solfedjio qilib hotaga qarab kuylashning shakl va usulalrini ishlab chiqish;

Tadqiqot jarayonida shunday **ilmiy yangiligi, musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullaridan samarali foydalanish orqali** maktabda musiqa darslarida qo'shiqlarni sifatli kuylash, hotaga qarab kuylash ishlaridan keng foydalanishni ommalashtirishni biz kuylash faoliyatlar orqali amalga oshirishimiz mumkin, agar:

1. *Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlashi* o'quvchilarga notalarni erkin o'qish aytish san'atiga bo'lgan qiziqishlarini vokal-xor ishlari orqali amalga oshirilsa;
2. *Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlashida* notalarni erkin o'qishlari va kuylashlari uchun darsdan tashqari o'quv mashg'ulotalari tashkil qilishsa va faoliyat ko'rsatilsa;
3. Tanlangan qo'shiqlarni notalarini o'quvchilar tomonidan erkin yetarli bilim va malaka bo'lsa;
4. *Musiqa asarlari bilan ishlash jarayonida* kuylash faoiyatini darsning boshqa faoliyatlari bilan bog'lab o'tilsa.

Tadqiqotning metodologik asosi mutaffakirlarimizning musiqa san'atining o'qitilishining tarbiyaviy ahamiyati haqidagi fikrlari:

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” milliy qadriyatlarni tiklash to'g'risida halq ta'limi va musiqaviy estetik tarbiya sohasida chiqargan farmonlari va xujjatlari tashkil etadi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati. Shu bilan aniqladiki, maktabda musiqa madainiyati darslarining sifatini unumdorligini yanada oshirishda musiqa asarlari bilan ishlash usullarida hotaga qarab kuylash faoiyatlaridan kengroq foydalanish zarurligini isbot qilindi;

Musiqqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullaridan kuylash faoliyatida kengroq foydalanishning imkoniyatlari shakl tuzilishi hamda uning mazmuni yoritib berildi. O'quvchilarning unga bo'lgan tayyorgarliklarining darajasi va ko'rsatgichlari aniqlandi: O'quvchilarga musiqa darslarida hotaga qarab kuylash ishlaridan foydalanish orqali qo'shiqlarni sifatli o'rgatish hamda ommalashtirish samaradorligini ta'minlovchi shart-sharoitlar nazariy va tajribaga asoslangan.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullarini samarali qo'llash o'quvchilarning notalarni o'qishni tez o'zlashtirishda vokal-xor ishlaridan keng foydalanishi kerakligini ko'rsatadi.

Muammoga tegishli, uslubiy ko'rsatmalarni musiqa darslari va mashg'ulotlarini o'qitishda va olib borishda o'quvchilarni darsdan bo'sh paytlari faoiyatlarini jarayonida samarali qo'llash mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining mundarijasi kirish, ikki bob, xulosa va adabiyotlar ro'yxatlaridan iborat.

I-bob. Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari mazmuni

1.1. Musiqa asarlari bilan ishlashning dastlabki tashkiliy jarayoni

“Musiqa inson his-tuyg‘ularini, orzu-umidlarini, hohish-istaklarini o‘ziga xos badiiy tilda ifoda etadi va kishining his-tuyg‘ulariga faol ta’sir etadi. Musiqa ham fan, ham san’atdir”³

«Musiqa» so‘zining lug‘aviy ma’nosi «voqelikni ovozli, badiiy obraz, kuy orqali ifodalovchi sa’nat turi» deya talqin qilinadi. «Musiqa san’atning ifodali turi tizimiga kiradi. Musiqa ham voqea-hodisalarni ifodali aks ettiradi. Ammo u me’morchilikdagi kabi fazo va moddiy ashyo o‘lchovlari bilan belgilanmaydi. Musiqa ko‘rish orqali emas, balki eshitish vositasida idrok qilinadi. Musiqa mavzui o‘z xususiyatiga ega bo‘lib, inson va voqelikdagi barcha tomonlarni qamrab ololmaganligi uchun, eng avvalo, inson ichki ma’naviy dunyosini, uning tuyg‘u va kayfiyatini ifodalaydi... musiqa voqelikning his-tuyg‘uli qiyofasini yaratadi.»⁴

Bundan ko‘rinadiki, musiqaning asosi ohang va tovushlar hisoblanadi. Lekin aytish o‘rinliki, musiqa tabiatdagi ohanglarga shunchaki taqlid qilish, ularni qanday bo‘lsa shundayligicha takrorlash emas, balki tabiiy ohanglarga insoniy mazmun berish, ularni to‘laroq va yorqinroq aks ettirishdir. Zero, musiqa tufayli inson tabiat bilan uyg‘unlashadi, uning go‘zalliklari oldida yana bir bor hayratga tushadi.

O‘quvchilarning ko‘ylashga o‘rgatishning dastlabki kichik-kichik musiqaviy jumladan foydalanish muhim ahamiyatga egadir. Bunday masalalarni egallab, bolalar maktabda o‘rganilgan qo‘shiqlarni ancha ifodali va badiiy qilib ijro eta olsalar, bu esa ularning yaxshi didli bo‘lib, to‘g‘ri tarbiyalashga va musiqani tushuna bilishga xizmat qiladi. Ashula o‘qituvchisi maxsus mashqlarni tanlashda

qancha ijodkor bo'lsa, u o'z maqsadiga shuncha tez erishadi. Ko'ylash mashqlari har bir ashula darsidan ma'lum o'rin olish kerak. Bu mashqlar juda xilma xil bo'lishi mumkin. Lekin hamma vaqt bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak. Ko'ylash malakalarini ustida olib boriladigan ish metodlari bolalarning yoshiga qarab o'zgarib boradi. Boshlang'ich maktabda o'qituvchining mashqlarini o'z ovozi bilan ko'rsatishi asosiy metod bo'ilib hisoblanadi. 5-6 sinflardan boshlab esa, bolalar bu yoshda atrof muhitda xiyla ongli munosabatda bo'lganliklari sababli, bu metod ancha o'zgaradi. Ovoz bilan ko'rsatish metodi bilan birga bolalarning u yoki bu vokal-xor malakasini ongli idrok ettirish metodalaridan ham foydalanish juda muhimdir. Ashula darslarida ko'pincha boshqa holatlar ham qo'llaniladi; o'tirib ashula aytish holati. O'tirib ashula aytishda ham gavda va boshning holati tikka turib ashula aytish qomatni rostlash holatiga o'xshaydi. Taxminan stulning chekarog'iga oyoqlarni tikka ashula aytgandagina o'xshash bir-birida sal ajratib turish kerak. Qo'llarni esa tizza qo'yish lozim.

Bolalarning ashula aytishi uchun nafas olinishi eng qo'llay foydali tilidan, ya'ni chuqur nafas olish kerak, bu holda upkalar havo bilan rosa to'ldiriladi. Bolalarga nafas olishda yelkalarining qimirlamay osoyishta turishni doimo eslatib turish kerak. Bolalarni to'g'ri nafas olishda o'rgatish faqat ashula aytish uchungina zarur bo'lib qolmay balki bolalarning sog'ligi uchun ham zarurdir. Nafas olishning xarakateri sur'ati ijro etiladigan asarda bog'liqdir. Agar ashulani so'zib sekin-asta aytish kerak bo'lsa, chuqur va og'ir nafas olinadi. Agar ashula shuxshanroq bo'lsa, nafas ham tez va yengilroq olinadi. O'qituvchi dirijyorlik ijrosi yoki auf taktini asarning xarakteriga mos keladigan qilib ko'rsatsa, bolalarning nafas olish va nafas chiqarishga yordam berish mumkin.

Bolalarni birinchi sinfdan boshlab dirijyorlik tushunishga o'rgatish kerak, u vaqtda nafas olish ustida ish olib boriladi. Bunday mashg'ulotlardan biri major gammalarini yarim notalarda sekinlashagan ur'atda nafasni ma'lum bir vaqtda bajarishlarini tuzatib turishlari kerak. Dastlabki ijroda tezlikda erishib bo'lmaydi, ba'zi bolalar bir olingan nafas bilanyarim gammani bu sohada asosiy o'rinni ashula

repertuariga berish kerakligini yodidan chiqarmaslik zarur. Bolalar uchun har bir yanig ashula nafas olishda o'rganish yo'lidagi mashq bo'lib xizmat qiladi. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari repertuariga musiqa iboralarining o'zilishi shu yoshdagi ashulalardan kiritish kerak, keyinchalik bolalar o'yg'ona borgan sari ashula aytayotganda nafasdan to'g'ri foydalanishi malakalarini ham egallab boradilar. Vazifa tobora murakkablashib boradi. Ular oldida katta ijrochilik imkoniyatlari ochiladi. Repertuarga keng nafas olib aytiladigan ashular kirgiziladi. Har ashyla o'rganilayotganda o'qituvchi bolalarning hammasi nafasnibir vaqtda olishlarini ko'zatib turish kerak. Shuning uchun ashulaning qayerida nafas olish ma'qul bo'lishini oldindan yaxshi o'ylab ko'rish kerak. Nafas olish lahzasi har bir musiqa iborasining boshlanishi laytiga to'g'ri keltirishga xarakat qilish kerak, musiqa iborasining o'zi ko'pincha she'riy keladi. Iboraning boshalanishiga muofiq keladi. Ko'p vaqt bolalar ashulachilik juda nomuvofiq joyda xattoki so'z o'rtasida nafas oladilar.

Shu bilan musiqaviy she'riy fikrlarining ravon borishi buzadilar. O'qituvchi ashulaning qaysi joyida nafas olish kerakligini ko'rsatib bergandan so'ng, ko'rsatishning puxta bajarilishiga erishish kerak.

O'qituvchi beshinchi sinfdan boshlab o'z ishida xorga xos bo'lgan xalqasimon nafasni talab qiladigan ashulalardan foydalanish kerak. Xalqasimon nafas tufayli ijrochilik imkoniyatlari kengayib boradi. Bitta ashulachi uddalay olmagan narsani kollektiv uddalab ketadi. Xalqasimon nafasdan musiqa iborasi bitta nafas uchun uzunlik qilib qoladigan paytlarda foydalaniladi.

Xalqasimon nafas olish deyishiga sabab shu xalqasimon olishda bolalar yonida turgan o'rtog'imni kuzatib borish, uning ovozig quloq solish kerak. Xalqasimon nafas olinganda iboraning turli joyida, xattoki eng noqulay joylarida ham nafas olish mumkin. Bolalar nafasni rostlab olgach, umuman aytayotgan ashulaga ehtiyolik bilan ovozini boshqalarning ovozidan ajralib turmaydigan qilib jo'r bo'lishi kerak. Xalqasimon nafas, olishni mashq qilish uchun yuqorida

aytilgan major gammasidan foydalanish mumkin. Endi nafasni qat'iy belgilangan joyda olmasdan xalqasimon tarzda olish kerak. Yuqori sinflarda xalqasimon nafas olish usulidan keng foydalanish mumkin chunki bu vaqtga kelib bolalar xiylagina ashulachilik tajribasini egallagan va qiyin-qiyin asarni ijro eta oladigan bo'ladilar. Xulosa qilib aytganda o'quvchilarni go'zal ohanglarda ko'ylashlarida to'g'ri nafas olishning ahamiyati juda kattadir.

Insonning ovoz hosila tuzilmasi o'ziga xos murakkab musiqa asbobi bo'lib, o'zining rang-barng tembr boyligi nihoyatda nozik musiqa ifodalash xususiyatlari bilan hamma musiqa asboblaridan ustun turadi. Chunki kishi ovozi kuy va so'zni organik payvandlash natijasida musiqiy nuqtani asl ma'nosini ochib beradi. Bu borada inson ovozigaga teng keladigan musiqiy asbobi yo'q. Ovoz hosila tuzilmasi tomoq, xiqildoq, xalqum, nafas ravog'i, ovoz pardalari bog'lamlari rezonator va har xil mushaklardan iborat. Xiqildoq ovoz paydo qilishi hosila tuzilmasi vazifasi bajaradi. Xiqildoq uzuksimon, qalqonsimon va ikkita shoxsimon tog'aylardan iborat bo'lib ular muayyan muskullar yordamida oldingan va orqaga xarakat qiladi. Qalqonsimon tag'ayning pastki, uzuksimon tang'ayning xalqa qismi o'stidagi pardalar elastik tolalardan iborat. Tomoqning xalqum devorlari tomonidan nafas yo'li boshlanadi va ovoz rovog'iga tarqaladi. Ovoz yumshoq va jarangdor bo'lsa bu ovoz tembri yaxshi hisoblandi. Aniq barqarorlik ovozning qaltiramasliligi har bir tovushni balandilikka chuzib bura olish qobiliyatisha egaligadir. Ovozning chidamligi esa kuylaganda tez charchamaslik qiyin va katta asarlarni ijro qilishda ovozning toliqmaslik xususiyati bilan belgilanadi. Qo'shiqqqa aytishda monan tovush ovoz pardalarini tebranishi hamda rezonatorlarning tovushning kuchlantirilishi natijasida paydo bo'ladi. Rezonatorlar ikki xil bo'ladi. Yuqori va pastki. Yuqori rezanatorga ovoz pardalarining tepasiga joylashgan xiqildoq, burun va og'iz bushliqlari turadi. Pastki ko'krak rezonatorining ko'krak qafasi tiraxiyali bronxlar kiradi. Rezonatorlar tovush hosil paydo qilish paytida o'z shakilini, xajmini ortikulyatsiya hosila tuzilmasi orqali o'zgartirib turadilar. Diapozoni yuqori registr tovushlar 5-rezonator, pastki registr tovushlari esa ko'krak rezanator

deyiladi. O`rta registr tovushlarni kuylaganda aralash bosh va ko`krak registrlaridan foydalaniladi. Talaffuzning aniq va noaniq bo`linishi ortukulsiya hosila tuzilmasining faol va yoking passivligigabog`liq. O`quvchilarning ovoz hosila tuzilmalariga zarar yetkazmaslik va ovozlarni saqlashning muhim sharti ovoz diapazonlarini yaxshi aniqlash va ishchi diapazonlaridagi notalardan tashqariga chiqmaslik shuningdek vocal- xor malakalarini izchillik bilan borishidir. Odatda har bir kuylash mashg`uloti ovoz sozlash mashqlaridan boshlanib bu mashqlar o`quvchilarni navbatdagi kuylash ishlari uchun tayyorlaydi. Bu mashqlarning vazifasi ovoz va nafas hosila tuzilmalarining tog`ri yo`nalishida bo`lishni ta`kidlashdan iboratdir. Musiqa darslarida olib boriladigan ma`lum mashqlar artikulyatsiyani faollashtiradi. Artikulyatsiya hosila tuzilmasi a`zolarini faollashtirish uchun na, ma, da kabi bo`g`inlardan foydalanib mashq qilish mumkin. To`g`ri talaffuz qilishda bo`g`inlardan undosh va unli tovushlarni o`zari munosabati katta ahamiyatga ega bo`lib, unli tovushlarni o`zlashtirishda undosh tovushlarning aniq talaffuzi muhim o`rin tutadi. Shuningdek lab va tish faolligini oshirish uchun lab undoshlari z, m p, ya, f va lab unlilari o, u, y, yu kabi bo`g`inlar tuzib talaffuz qilish mumkin. Til faolligini oshirish uchun esa, undosh d, k, z, l, n, r, s, t, ch, sh va unli tovushlardan iborat. Lya, lyo, my, le va xokazo bo`g`inlardan tuzilgan mashqlardan foydalanish mumkin. Agar u unlilari k, g undoshlar bilan qo`shib ku, gu bo`g`inlari yordamida mashq qilinsa artikulyatsiya tuzilmasining orqa tomoni faollashadi. Shuningdek di, zi, de, ze bo`g`inlari yordamida mashq qilish artikulyatsiya hosila tuzilmasining oldingi qismini faollashtiradi va harakatchan bo`ladi.

So`z talaffuzida. Ovoz kuchiga tessitura ham ta`sir qiladi. Yuqori registrda kuylaganda ovoz bir muncha qiyin sharoitda bo`ladi va bunday paytda yuqori notalarda ovozni shakllantirish bilan so`zlarni aniq talaffuz qilish oson ish bo`lmaydi. O`qituvchi o`quvchilarga asar matnini aniq va to`g`ri talaffuz qilishni o`rgatish bilan cheklanmasdan so`zlarni qanday talaffuz qilishni bilishi, mantiy

urg`ularga orfoepiya qoidalariga rioya qilishi zarur. Umuman talaffuz uch xil bo`ladi.

Lablar, yumshoq tanglay, qattiq tanglay, jag` va tishlar faoliyatida hosil bo`lgan etarli hajmli chiroyli tembr ovoz qo`shiqchilik nutqini tashkil etadi. Qo`shiqchilikda qo`shiq aytishga moyil va qo`shiq aytish qobilitatiga, ma`lum ovoz balandligiga, yoqimli tembrga, tiniq lirik yoki dramatik kichik yoki katta kuchlanishga ega bo`lgan ohangdor ovozlar ko`shik kuylashga monand ovozlar hisoblanadi. Musiqa madaniyati darslarida o`quvchilarga tizimli ravshda vocal va xor malakalarini singdirib birish o`qituvchining eng muhim vazifalaridan biridir. Kichik maktab yoshidagi o`quvchilarning ovoz pardalari juda nozik, ovoz hajmlari cheklangan bo`ladi. Uzoq vaqt surunkasiga qo`shiq ko`ylash bolalar ovoz hosila tizimlarini shikastlanishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun dars tuzilishini buzib musiqa savodi, musiqa tinglash faoliyatlari o`rniga ham qo`shiq ko`ylatish hollariga yul qo`yish tavsiya etilmaydi. Musiqa o`qituvchilarining oviz hosila tizimlari haqidagi bilim, ko`nikma va malakalariga ega bo`lishi o`quvchilarga qo`shiqlarning mazmunini etkazib berishda muhim o`rin tutadi.

I.2. Umumiy ta'lim maktablarida musiqa asari o'rgatish metodlar

Umumiy ta'lim maktablari musiqa madaniyati fani dasturiga turli vokal va musiqiy xususiyatga ega bo'lgan qo'shiqlar kiritiladi. Vokal-xor ishlari yuzasidan ularning har biri ma'lum malakalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. O'qituvchi sinf imkoniyatlarini hisobga olgan holda yil davomida o'rgatish uclum 10-12 ta qo'shiq tanlaydi va ularning vokalning ijrochilik darajasi va badiiy mazmuni maktab hayotiga mosligini inobatga olib, ularni ma'lum tartibga soladi.

O'quvchilarga musiqiy tarbiya berishning negizi xorda ashula aytishdir, chunki musiqa bo'lgan qobiliyatni o'stirish, musiqa san'atiga bo'lgan mehr va qiziqishni oshira borish vazifasi o'quvchilarning o'z faoliyati jarayonida muvafaqiyatli bajariladi. O'quvchilarning quyi sinflarda olgan vokal-xor malakalari takomillashadi, bu malakalar ashulaning to'g'ri va ta'sirli aytilishini ta'minlaydi, bolalar ovozining yaxshilanishiga va parvarish qilinishiga yordam beradi.

Talaffuzning aniq va ravshanligi ashulaning tushunarli bo'lishiga yordam berib, uning badiiy obraz bilan aniq va mazmunli ijro etilishiga kumaqlashadi.

Bolalarning ovoz apparatlari, musiqa o'quvi yoshga qarab o'sadi. Shuning uchun ashula aytish malakalari, ovozning asosiy elementlari: nafasni rejaga solish, tovush hosil qilish, diktsiya, so'z ansambl dasturda har qaysi o'quv yili uchun alohida-alohida beriladi. Ta'lim jarayonida bu elementlarning hammasi bir-biriga uzviy bog'lanib boradi. Yuqorida ko'rsatilgan elementlarning har biri hamma sinflardagi ashula aytish ishining mazmuniga kiradi va asta-sekin mustahkamlashib, sifati o'zgarib, murakkab ashula repertuarida rivojlanadi.

VII -sinf o'quvchilariga alohida e'tibor berilishi kerak, chunki bu yoshda ko'pchilik o'g'il bolalarda ham, qiz bolalarda ham mutatsiya davri avj oladi (ovozi o'zgaradi). Bu vaqtda 13-14 yoshdagi o'g'il bolalarning ovozi keskin o'zgaradi. Ayniqsa, o'g'il bolalar ovozlari pasaya borib, ovoz diapazoni tushib qoladi. Xatto ovoz o'zgargandan keyin, ya'ni mutatsiyadan so'nggi dastlabki davrda ham

(erkakcha ovoz deb 2-shartli aytiladigan) ovoz diapazoni ko'pincha cheklangan bo'ladi, bu ovozning tembr xususiyatlari noaniq bo'ladi. Bular repertuarni tegishli su'ratda cheklash va puxta tanlash zaruratini keltirib chiqaradi. Bu vaqtda ko'proq ikki ovozli repertuar tavsiya qilinadi. O'g'il bolalar soprano yoki alt ovozi bilan aytiladigan ashulani bir oktava past ohangda takrorlashi mumkin. Bu yoshdagi ba'zi o'g'il bolalar xali bolalar ovozi bilan, ya'ni soprano va alt ovozlariga mos keladigan ovoz bilan ashula aytadilar. Biroq bolalar ovozi bilan ashula aytuvchilarning diapazoni ham, erkakcha ovoz bilan ashula aytuvchilarning diapazoni ham cheklangan (ba'zi kvinta-seksta darajasida, Do¹-lya bemol ¹, - lya¹ oralig'ida) bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham o'g'il bolalar o'z diapazon doirasiga kirmaydigan ashula qismlarini aytmasliklari kerak. Ashula aytish murakkab psixofiziologik jarayondir. Ashula aytganda bola organizmining deyarli hamma a'zolari, ayniqsa, tovush hosil qiluvchi artiqulyatsiya, nafas organlari va nerv to'qimalari (nerv sistemasi) faol ishtirok etadi. Agar mazkur organlarning biri ashula aytish jarayonida noto'g'ri ishlasa, ovoz apparatiga va ovoz hosil bo'lishiga ziyon yetishi mumkin.

Shuning uchun vokal malakalarini hosil etishda bu organlarning bir vaqtda o'zaro aloqada va normal ishlashga erishishi zarur. Bu tadbirlar nafasning tekis, osoyishta, to'liqlik chiqishiga va nutq talaffo'zining yaxshi rivojlanishiga katta yordam beradi. Musiqa o'quvni o'stirish, ovozni parvarish qilish va vokal xor malakalari hosil etishda maxsus vokal mashqlari, ya'ni uch tovushli, past bosqich yoki yuqori bosqichdagi tovushlar orasida va uning kvinta yoki oktava miqyosidagi qismlarida ashula aytib, bir ovozda asosan, yallalar yoki qo'shiqlardan parchalar aytib, «ovozni maromga solish» katta ahamiyatga egadir.

Notaga qarab ashula aytish malakasi ham shu xilda mashq qilish yo'li bilan hosil etiladi. Bu xildagi mashqlar uchun har darsda 3-6 minut vaqt ajratiladi. Dasturda cholg'u asbobi bilan jo'r bo'lib va jo'rsiz ashula aytilishi nazarda tutilgan.

Jo'rsiz ashula aytish (a'capella) musiqa uquvining o'sishiga ko'p ovoqli ashulalarning hamjihatlik bilan aytilishiga, ohangdoshlikka, diqqatni kuchaytirishga yordam beradi. Musiqa asbobi jo'rsiz xor bilan ashula aytganda o'qituvchi ham, o'quvchilar ham ashuladagi barcha noto'griliklarni yaxshi sezadilar. Jo'rsiz ashula aytishni o'rganishning ahamiyati ham ana shundadir.

Dasturda ko'rsatilgan qo'shiqlardan tashqari, o'qituvchi matbuot, radio yoki televideniye orqali e'lon qilingan yangi qo'shiqlardan ham tanlab olish mumkin. Shuningdek, ayrim qo'shiqlarni chorakdan chorakka yoki sinfdan sinfga ko'chirish huquqi ham beriladi. Shunga intilish kerakki, bolalar sinfdan o'rganib olgan qo'shiqlarini har yoklama anglab, ta'sirli qilib ijro eta oladigan bo'lsin. Bu esa qo'shiqning qanday o'rganilganligiga, o'qituvchining qo'shiqdagi badiiy obrazni nechog'li ishonarli qilib ochib bera olganligiga bog'liq bo'ladi. O'qituvchining darsga yaxshi tayyorlanishi qo'shiqni muvaffaqiyatli o'rgatishning muhim shartidir. U bolalar bilan birinchi marta o'rganiladigan ashulani juda yaxshi bilishi, to'g'ri va ta'sirli kuylab berishi kerak. O'qituvchi qo'shiqni chuqur o'rganib chiqqanidan keyingina uni bolalarga o'rgatish mumkin. Har bir qo'shiqni, xatto eng oddiysini ham, juda sinchiqlab tahlil etish, uning g'oyaviy mazmunini bilib olish va musiqada shu mazmunning qanday ifoda vositalari bilan aks ettirilishini aniqlab olish zarur. Butun qo'shiqni ijro etish rejasi oldindan belgilab olinadi va o'qituvchining darsda o'tkazadigan suhbatlarining mazmuni, ya'ni qo'shiqning asosiy sur'ati va undan chetlanishlar, rang-barangliklar, tovush xususiyatlari uylab chiqiladi. Agar ogizni yumgan xolda kuylash, xor va yakkaxon - peshxonlarning almashib turishi kabi ijro usullari bilan qo'shiq jarangdorligiga xilma-xillik kiritish mumkin bo'lsa, o'qituvchi bu usullarni qayerlarda qo'llanish va bolalardan qaysi biri yakkaxon bo'lishi keraqligini belgilab qo'yadi. U tekstning ta'sirini kuchaytirish uchun qo'shiqning qaysi so'zlarini ajratib ko'rsatish va uqtirib o'tish zarurligini muljallab qo'yadi. Shuningdek, qo'shiqni ijro etish texnikasini ham puxta bilib olib, qanday joylarda nafas olish qo'llay bilishini, qo'shiqni qaysi tomonlari murakkabligini, nima uchun bolalarning o'zlashtirishlari qiyinligi va

qaysi tomonlarini o'zlashtirishlar oson bo'lishini aniqlash kerak. O'qituvchi qo'shiqning murakkab urinlarini aniqlagach, ularni o'rganishni osonlashtiradigan vositalarni topa oladi. Masalan, bu urinlar intonatsiya qiyinchiliklaridan iborat bo'lsa, yordamchi mashqlar tuziladi.

Qo'shiq o'rgatish jarayonining bir necha asosiy paytlari bor:

- O'qituvchining qo'shiqni ijro etishi;
- Suxbat o'tkazish;
- Qo'shiq tekstini o'rgatish;
- Qo'shiq qo'yini o'rgatish;
- O'rganilgan qo'shiqni mustahkamlash;
- Qo'shiqning badiiy ijrosi ustida ishlash

Har qanday qo'shiqni o'rgatishda ana shunday paytlarga rioya qilish shart. Bularni bajarish izchilligi esa o'rganilayotgan qo'shiqning xususiyatiga bog'liqdir.

O'qituvchining qo'shiqni ijro etishi – o'qituvchining qo'shiqni ijro etishi uni o'rgatish jarayonidagi muhim bir payt hisoblanadi. O'qituvchining qo'shiqni nechog'li aniq chiziq ravshan, ta'sirli ijro etsa, bu qo'shiq o'quvchilarga shunchalik tushunarli bo'lib qoladi, qo'shiqni o'rganish ularga oson bo'lib ko'rinadi. Bolalar qo'shiqni kuchli taasurot bilan tinglashar ekan, ularning shu qo'shiqni tezrok o'rganib olgilar keladi. Shunday qilib, bolalarni jim o'tirib zo'r diqqat bilan qo'shiq tinglashga odatlantira borish kerak. O'qituvchi qo'shiqni boshidan oxirigacha ham, qisman ham ijro etishi mumkin. Agar qo'shiq tabiat manzaralarini aks yettirsas, yil fasllari ifodalasa, unda qandaydir umumiy mazmun va kayfiyat bayon qilinadigan bo'lsa, qo'shiqning bir bandini ijro etishning o'zi kifoya qiladi, boshqa bandlarini esa qo'yilmasdan o'qib beriladi xolos. Ammo ayrim

qahramonlarga, tarixiy vokealarga oid qo'shiq va ashulalarda bo'lganidek, qo'shiq rivojining umumiy yo'li yakkol ma'lum bo'lsa, bolalarda yaxlit badiiy obraz taasurotini hosil qilish uchun qo'shiqni tulik ijro etish afzalrok bo'ladi.

Suhbat. – qo'shiq o'rgatish oldidan, odatda, qo'shiqning mazmuni va musiqaviy ta'sirchanligi, uning musiqasini yozgan kompozitor va she'rini yozgan shoir haqida suhbat o'tkaziladi. Bu suhbat o'quvchining qo'shiqni ijro etishdan oldingi kirish so'zi va undan keyingi xotima - xulosa so'zi tarikasida o'tkazilishi mumkin. Kirish so'zi nixoyatda qisqa va xilma xil mazmunda bo'lishi kerak. Chunonchi, o'qituvchi faqat qo'shiqning nomini, uning kompozitori va shoirining nomini aytadi yoki shu asarni yaratgan kompozitorning hayoti va ijodiy yo'lidan 1-2 ta yorqin vokeani gapirib beradi. Tarixiy vokealarga, qahramonlarga bag'ishlangan qo'shiq va ashulalarni ijro etishdan oldin suhbat o'tkaziladi. Bundan ko'zanadigan maqsad bolalarning shu qo'shiq to'g'risidagi taasurotini kuchaytirishdan iborat. Bunday suhbatda bolalarning o'zlari ham aktiv ishtirok etishlari mumkin. Ular ayrim vokealar va qahramonlar to'g'risida eshitib yoki o'qib bilganlarini gapirib berishadi. Agar qo'shiqda notanish so'zlar uchraydigan bo'lsa, bolalarning idrok jarayonini qiyinlashtirib qo'ymaslik va diqqatini chalgitmaslik uchun uni tinglashdan oldin, notanish so'zlarga izoh beriladi. Qo'shiqni ijro etib ko'rsatgandan keyin ancha batafsil suhbat qilinadi, ammo bu suhbat juda cho'zilib ketmasligi shart. Bolalar o'qituvchi ijro etayotgan qo'shiqni tinglashar ekan, ta'sirlanib, ruxlanib ketishadi. Shu qo'shiq to'g'risida ularda fikr olishuv istagi tug'iladi. Bu istak darsning juda muhim paytidir. Lekin ushbu masalada, o'zi bo'larchilikka va boshboshdoqlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. O'qituvchi suhbatni yo'lga solib, boshqarib turishi kerak. Bunda u bolalarga bir qancha savollar beradi: Qo'shiqda nima haqida so'z boradi; uning musiqasi qanday xususiyatga ega; u og'ir – vazmin aytiladimi yoki tez aytiladimi; u marsh qo'shigga o'xshaydimi yoki raqs qo'shigga; bolalar jo'rnavozlikdan qanday zavq olishdi va h.k. Bundan tashqari, o'qituvchi shu suhbatda bolalarga yangi bilim va

tushunchalarni berib, qo'shiqdagi badiiy obrazni - kuchaytirishga yordam qiluvchi musiqali ifoda vositalarini ularga tushunarli shaklda ochib berishi kerak.

Ayrim xollarda qo'shiqning kuyni bolalarning esiga solish uchun suhbatdan so'ng uni ikkinchi marta ijro etish ma'qul. Qo'shiq ijro etilib, uning haqida suhbat o'tkazilgandan keyin, o'qituvchi qo'shiqni bevosita o'rgatishga kirishadi.

Qo'shiq tekstini o'rgatish – qo'shiqda kishi ongiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi vosita bo'lgan musiqa bilan so'z chambarchas bog'lanadi. Qo'shiqni o'rgatish jarayonida ana shu ikki komponentning muhim o'rnini egallashi alohida ahamiyatga ega. Bolalarni qo'shiqning tekstini tez va osongina esda qoldirishga o'rgatish lozim. Quyi sinflarda qo'shiq teksti bevosita darsda o'rgatiladi. Buning sababi shuki, bolalar xali tez va bexato yoza olmaydilar, she'ni yozib olish esa juda ko'p vaqtni oladi. Darsda o'qituvchi odatda adabiy asarning murakkab turiga qarab to'rtlikni (bir band she'ni) yoki uning qismini to'rt marta o'qib eshittiradi; so'ngra o'qib eshittirilgan tekstni o'zi bilan birgalashib takrorlashni bolalarga taqlif qiladi. O'qituvchi tekstdagi so'zlarni to'g'ri, toa'sirli, aniq, talaffuz etishi kerak. O'quvchilarning ham xuddi shunday talaffuz etishlarini talab qilish zarur. Ular tekstni shivirlab, ammo ohangdor qilib o'qib berishlari foydali bo'ladi; bunday o'qish artiqulyatsiya apparatini aktivlashtiradi.

Qo'shiqning tekstini butun sinf 2-3 marta takrorlagandan keyin ayrim o'quvchilardan uni diklomatsiya qilib berish suraladi. Ayni maxalda boshqa o'quvchilar o'rtoqlarining xatolarini tuzatishlari uchun she'ni diqqat bilan tinglab, uni dilda takrorlashlari kerak. Tekstni «zanjirband» qaytarish ma'qul: bir bola birinchi satrni, boshqa bola ikkinchisini, uchinchi bola uchinchi satrni ukiydi va h. k. Bunday o'qish bolalarning diqqatini aktivlashtiradi. 2-sinfdan boshlab o'quvchilar alohida daftar tutib, o'rganilayotgan qo'shiqlarning tekstini yozib borishlari kerak. 3-7 sinflarda o'qituvchi qo'shiqning tekstini aytib yozdiradi. Quyi sinflarda qo'shiq tekstini maxsus jadval - plakatlarga qarab yoki doskadagi yozuvlarga qarab o'rganish lozim. Yuqori sinflarda o'qituvchi sinfga yangi

tekstning 2-3 nusxasini olib kelib, bolalardan uni kuchirib ko'paytirishni iltimos qiladi. Bundan tashqari, yuqori sinflarda qo'shiq tekstini bevosita darsda o'rganib, yodlab olish usuli kuylanilmokda. Qisqa va oddiy tekstlarni bir darsning o'zidayoq batamom o'rganib olish mumkin. Lekin shunday she'rlar ham borki, ularda bir bandning o'zi ikki-uch qismidan iborat bo'ladi. Bunday she'rlar bir necha dars davomida o'zlashtiriladi. Bordi-yu bu ishni bir yo'la bajarishga urinib bevosita ashula uchun ajfatilgan vaqt faqat sne'rni o'rganishga sarflanadigan bo'lsa, metod jihatdan noto'g'ri ish qilingan bo'ladi. Birinchi band so'zlarini sinchiqlab o'rganib olish shart emas, chunki kuyni o'rgatishda bu sozlar ko'p marta takrorlanib, yodda qoladigan bo'ladi. Ammo keyingi bandlarni bu xilda o'rgatish maqsadga muvofiq emas, chunki bolalar endi kuyni ancha yaxshi bilishadi va ularni kuyni ko'p marta takrorlash paytida tekstni qayta-qayta puxtalayverishlariga zarurat kolmaydi. Shu sababli yangi bandlarini tekstini ancha sinchiqlab o'rganish kerak.

Qo'shiqni kuyini o'rgatish — birinchi bandning teksti o'zlashtirilgandan keyin, qo'shiqning ko'yini o'rgatishga kirishish mumkin. Bu ish bolalarning ham o'qituvchining ham diqqat e'tiborini talab etadi. Kuyni o'rgatish oldida uni biron musiqa asbobida chalib yoki qo'shiqning birinchi bandini aytib bolalarga yaxshi eslatib o'tish kerak. Natijada ular o'rganilayotgan qo'shiq to'grisida ancha to'la taasurot olishadi. Bolalar o'zlariga notanish yangi kuy bilan tanishayotganlarida uning ayrim qismlarini o'rgatishni boshlash mumkin; keyinchalik bolalarda usha qismlardan mukammal musiqaviy obraz tarkib topadi. Qo'shiqning kuyni o'rganib olishda muayyan izchillik mavjuddir. Odatda kuy musiqa tarkiblari bo'yicha o'rganib boriladi. Dastlab birinchi tarkib, so'ngra ikkinchi, uchinchi va h. k. Tarkiblar tahlil qilinadi va o'rgatiladi. O'qituvchi ularning har birini ohangi bilan aytadi va 2-3 marta chalib beradi, undan keyin o'zi bilan birgalikda ma'lum tarkibni ohangi bilan aytishni bolalardan talab qiladi. Odatda, bolalar dastlab qo'shiqni dadil aytisha olmaydi, ammo bir necha bor takrorlash toufayli tobora dadil aytadigan bo'lishadi. Bordi-yu o'rganilayotgan tarkib bolalarga yetarli darajada tushunarli bo'lmasa, uni yana 1 marta chalib va aytib beradi. Bu urinda

me'yorni bilish va xatto ma'lum bir tarkib yetarli o'zlashtirilmagan takdirda ham, uni o'rganish ustida uzoq tuxtalib qolmaslik lozim. Shuni unutmaslik kerakki, bunday xolda bolalarning diqqati zaiflashadi, shu sababdan ular charchab, passivlashib qolishadi, bu esa ta'lim natijasiga salbiy ta'sir qiladi. Shuni uchun qo'shiqning qiyin joyiga keyinroq yana qaytish ma'qul.

Qo'shiqning murakkab joylarini ayniqsa sinchiqlab o'rganish kerak. Bu paytdagi qiyinchiliklar odatlanilmagan intonatsiya (davra) lar bilan, qo'shiq quyidagi sakrashlar bilan, alteratsiya kabilarning noqo'layligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday qiyinchiliklarni qunt va gayrat bilan bartaraf qilish zarur, chunki agar kuy tamomila to'g'ri o'rganib olinmasa, xatolarni tuzatish nixoyatda qiyin bo'ladi, ba'zan esa ularni tuzatish mumkin bo'lmaydi. Bu xolda o'qituvchi xatolarga yo'l qo'ymasligi uchun shu qo'shiqni uyda takrorlamaslikni bolalarga uqtirib qo'yadi. Shuningdek, kuyni ritmik tomondan murakkabligi tufayli uni o'rganish qiyinchiliklari yuz berishi mumkin. Kuyning bolalar idroki uchun murakkab bo'lgan ritmik shaklini o'zlashtirishni chapak chalib ko'rsatish yo'li bilan osonlashtirish mumkin. Qo'shiqning ma'lum bir bug'ini bir necha nota kuylanayotgan joylari bolalarni dam-badam kiynab turadi. Bunday joylarni she'r bilan kuylamay, balki «lya» singari neytral bug'inlar bilan kuylash foydali bo'ladi; bunday kuylash idrok etishni osonlashtiradi va tezlashtiradi. Tez tempda (sur'atda) yozilgan qo'shiqlarni faqat sekin tempda o'rganish lozim, aks xolda intonatsiya va ritm aniq o'zlashtirilmay qoladi, demak, qo'shiq pala-partish ijro etiladigan bo'ladi. Shu sababli kuyni yaxshi o'zlashtirgandan keyingina tempni kompozitor tomonidan ko'rsatilgan darajaga asta-sekin yaqinlashtirish mumkin. Bundan tashqari, tez templi qo'shiqlarni o'rgatishda ularning so'zlarini aniq talaffuz etilishiga erishish, qo'shiq tamomila o'rganib bulgunga kadar ana shunga harakat qilish zarur. Shaxdam qo'shiqlar o'rganilganda shoshilish va xovlikish yaramaydi. Sekin aytiladigan qo'shiq ustida chaqqonlik bilan ishlash zarur, aks xolda bolalar sustlashib ketishadi.

Qo'shiq o'rgatish jarayonida har xil usuldan foydalanish zarur. Har bir sinfda xushovoz, ba'zan, esa musiqaga juda qobiliyatli bolalar bo'lishi tabiiydir. Ular qo'shiq ohangini o'rganishda o'qituvchining yordamchilari bo'ladilar. Sinfdagi parta qatorlari o'rtasida musobaka uyushtirgandek bo'lib, bolalarning qo'shiq ohangini qanchalik bilishlarini tekshirib ko'rish foydali bo'ladu shuning bunday metodi bolalarni aktivlashtirishga yordam qiladi va ijodiy ruxlantiradi. 3-sinfdan boshlab eng oddiy qo'shiqlarni notaga qarab o'rganish mumkin. Buning uchun o'qituvchi oldindan katta plakatda yoki dars boshlanishiga kadar sinf doskasida ashula yozuvini tayyorlab qo'yadi. Solfedjio qila boshlash oldida bolalarning hammasi ayni bir vaqtda notalarni 2-3 marta o'qib chiqadi, Shundan keyin ular kuyni bir necha marta solfedjio qilishga so'ngra uni so'zlari bilan aytishga urinib ko'rishlari lozim. Maklabning 3-sinfdan boshlab darsda bir ovozlik qo'shiqlardan tashqari ikki ovozli qo'shiqlar qiyinrok uch ovozlik qo'shiqlar o'rganiladi. Bunday qo'shiqlarni o'rganishda har bir partiya bir ovozlik qo'shiq o'rganilganidek, sinchiqlab va xudda usha metod bilan o'rganib chiqilmog'i kerak. Bu yerda o'qituvchi o'zini hamisha nazorat qilib borishi va qandaydir bir xor partiyasining ishiga ortik darajada berilib kelmasligi lozim. Aks holda sinfda tartibsizlik va shovkin paydo bo'ladi. Vaholanki, bunga xech qanday sharoitda aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Gox bir partiya bilan, gox boshqa partiya bilan navbatma-navbat ishlash kerak. O'qituvchi birinchi ovozdagi o'quvchilarga boshlang'ich tarkibni o'rgatib bulgach, shu tarkibni o'zini ikkinchi ovozdagi o'quvchilarga o'rgatadi. Shundan keyin ikkala partiyani albatta birlashtirib, asosiy diqqatni ikkinchi ovozlarga qaratish zarur.

Keyingi tarkiblarning hammasi xuddi shu tarzda o'rganiladi. So'ngra ular, bir ovozlik qo'shiqni o'rganilgandagi kabi birlashtiriladi. Bolalarning qo'shiq quyi va tekstini yahshi eslab qolishlari uchun bitta dars yetarli emas. Shu sababdan qoshiq muayyan vaqt davomida ko'p takrorlanadi va asta-sekin o'rganib olinadi.

Qo'shiq ustida ishlashda unga badiiy saykal berishga anchagina o'rin ajratiladi. Ishning ana shu tomoni qo'shiq ustida olib boriladigan butun ish jarayoni

bilan birgalikda sodir bo'ladi, faqat eng dastlabki bosqichdagina bolalarning butun diqqatini shu davrda eng zarur bo'lgan vazifaga: qo'shiqning intonatsiyasini o'zlashtirishga tuplash kerak. Tegishli tarkib ravon yangray boshlagach, diqqatni boshqa detallarga: tovushning xarakteri, frazirovka, tuslar, diktsiya va kabilarga qaratish imkoniyati paydo bo'ladi. Qo'shiq o'zlashtirilgandan keyin, avtor g'oyasini ochib berish ustida jiddiy ish davri boshlanadi. Ammo ishning shu tomoniga berilib ketib, qo'shiq aytish vaqtida dam-badam tuxtalish bilan bolalarni zeriktirib yubormaslik kerak. Bolalar qo'shiqni dadil aytishar ekan, shubxasiz ularda ashulani tulik ijro etish istagi tug'iladi; agar qo'shiq xadeb bo'linaveradigan bo'lsa, bu xol ishga bo'lgan qiziqish-havasning pasayib ketishiga olib keladi. Shuning uchun o'qituvchi bu ishda me'yorni bilishi va har safar ma'lum tarkibni, intonatsiyani, so'zni takrorlash sababini tushuntirib borishi muhimdir. Masalan, bolalar ohangni to'g'ri kuylashadi-yu, so'zlarni noaniq aytishadi. O'qituvchi qo'shiqni so'zlarini anglab bulmayapti, deb bolalarni ogoxlantiradi. Bordi-yu, bolalar noaniq diktsiya bilan aytaverishadigan bo'lsa, qo'shiqni bo'lib, tanbex berish kerak. Keyin diqqatni boshqa detallarga, ya'ni tovushga, tuslar va shu singarilarga jalb etiladi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, bolalar oldiga birdaniga bir qancha vazifalarni qo'yish- amalda ulardan birontasini ham bajara olmaslik demakdir.

Ijro etish detallari ustida ishlashdan so'ng qo'shiqni o'rganishga o'z vaqtida uta bilish lozim, yuksa ashula xech kachon yaxshi va qat'iy ovoz bilan yangramaydi. O'qituvchi badiiy obraz ustida ishlar ekan, turli ijrochilik usullarining zarurligini bolalarga yakkol ko'rsatib berishi va ularning ana shu usullarini beixtiyor emas, balki ongli ravishda bajarishlariga intilishi kerak. Qo'shiq bolalarni zeriktira boshlasa, uning ustida olib borilayotgan ishni vaqtincha tuxtatish va repertuarda yangi qo'shqlar paydo bo'lganidan keyin, yana shu qo'shiqqa qaytish ma'qul. O'quv yilining choragi yoki yarim yili oxirida bir darsni ilgari utilgan barcha qo'shiq va ashulalarni takrorlashga bag'ishlash mumkin, buning uchun sinfning kichiq bir kontserti uyushtiriladi,

bunda bolalarning hammasi ayni bir vaqtda ham ijrochilar, ham eshituvchilar hisoblanadi.

I-bob. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlashda notaga qarab kuylashga o`rgatishning mazmuni

II.1. Musiqa o`qituvchisiing o`quvchilarga hota kuylash va uni o`rgatish uslubiyoti

Maktabda musiqa tarbiyasi va ta'limi berishning asosi xor bo'lib ashula aytishdir. Ashulani to'g'ri aytish, tovushlarni to'g'ri talaffo'z qilish va ashula o'rganishni tezdastirish uchun solfejio, ya'ni notanish kuylarni notaga qarab aytish malakalarini egallash katta ahamiyatga egadir.

Notanish kuylarni notaga qarab ijro etish malakasini egallash juda murakkab va o'zoq vaqtni talab etadigan jarayondir. U ashula o'qituvchisidan o'z o'quvchilari bilan juda sinchiklab va sestemali ravishda ish olib borishni talab etadi. Agar o'quvchilar sinfdan – sinfga o'tganlari sari notaga qarab ashula aytish malakalarini izchillik bilan asta - sekin o'zlashtirib borsalar, yuqori chinflarda ashulani eshitib o'rganishda notaga qarab o'rganishga o'tishlari mumkin.

Notaga qarab ashula aytish o'quvchilardan ma'lum tayyorgarlikni - musiqa bilimining ma'lum darajada yuksalgan bo'lishini talab qiladi. Shuning uchun notaga qarab ashula aytish malakasini egallashdan oldin musiqa o'quvini o'stirish, musiqa savodini o'rganish, ashulachilik malakalarini o'rganish yuzasidan ko'pgina ishlar qilingan bo'lishi kerak.

Maktab programmasi 1- sinf bolalari hali musiqa savodidan tegishli bilimga ega bo'lmagan paytdanoq notaga qarab ashula aytishni nazarda tutadi. Shuning uchun notaga qarab ashula aytishga o'rgatish musiqa savodini o'rgatish bilan va ashulachilik malakalarini egallash bilan bir vaqtda boshlanadi va parallel tarzda olib boriladi.

Shunday qilib, ta'limning bu hamma turlari (ashula aytish, musiqa savodi, solfejio) yagona ashulaschilik jarayoni bilan bog'langan bo'lishi va xor bo'lib ashula aytish materiallari asosida olib borishda kerak. Ashula darsida bolalar bilan xor ishlari olib borishda ularning yoshiga musiqadan qachalik xabardor

ekanligiga qarab nota yozuvini qo‘llanishining turli formalari va usullaridan foydalanamiz.

Notaga qarab ashula aytishning oddiy turi bolalar eshitib o‘rgangan ashula kuyining harakatini, notaga qarab ko‘zatib borishni bilish hisoblanadi. Bolalarga 1- sinfdanoq solfejio malakalari berishni, ularni nota savodi bilan tanishtirgunga qadar notaga ashula aytishdan maqsad ko‘rinishdan va eshitishdan olgan taassurotlari o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlash tafovutlarni talaffo‘z qilishni miyada tasavvur qilish mahoratini o‘stirishdir. Notaga qarab ashula aytishning bu turi 1-2 sinflarga xos narsa bo‘lsa undan yuqoriroq sinflarda ham foydalanish mumkin. Notaga qarab ashula aytishning bu turi amalda quyidagicha o‘tkaziladi.

Bolalar bilan ashula o‘rganib bo‘lingach, o‘qituvchi uning kuyini doskaga yozadi yoki sinfga ashulaning kuyini oldindan yozib tayyorlangan plakatni keltiradi. O‘qituvchi bo‘larning oldingi darslarida o‘rganilib, notaga yozib qo‘yilgan ashula ekanligini tushuntiradi. O‘qituvchi har bir nota o‘zining bir qismini yoki butun bir so‘zni bildiradi deydi va buni tegishli misollarda ko‘rsatadi. So‘ngra o‘qituvchi o‘quvchilar bilan birgalikda savol – javob yo‘li bilan Kuyning to‘zilishini, uning rivojlanishini pog‘onama – pog‘ona yoki sakrashlar yo‘l bo‘layotganligini aniqlaydi.

Shundakn keyin o‘qituvchi bolalarga o‘zi aytgan ashulani diqqat bilan eshitish va harakatlarini ko‘zatib borish kerakligini aytadilar. O‘qituvchi ashula aytadi va shu bilan bir vaqtda qo‘lidagi tayoqcha bilan bir necha o‘quvchini doskaga chiqaradi, doskadan ko‘rsatib turadi.

Notaga qarab ashula aytishning bu turini egallash yuzasidan sinfda olib borilayotgan amaliy ish yuqorida aytib o‘tilgan ashula aytishni o‘rganish turlariga o‘xshab olib boriladi. Avval Kuyning to‘zilishi tahlil qilinadi. Agar bolalar nota cho‘zimini bilsalar, u holda ashula qanday nota cho‘zimlarining uchrashi aniqlanadi. Birinchi sinfda hamma bolalar notalar cho‘zimini navbat bilan ularning uzun va qisqaligini («chorak», «nimchorak» termininini ishlatmay) aniqlab aytib berishlari kerak. So‘ngra esa o‘qituvchi nota

yozuvidagi notalarni ko'rsatkich bilan ko'rsatib turadi, so'ngra o'quvchilar esa xor bo'lib ularni aytib beradilar. O'qituvchi doskaga bitta o'quvchini chiqarishi mumkin, u notalarni ko'rsatib, ularning nomlarini aytib berida va butun sinf o'quvchilari esa uning javobini diqqat bilan ko'zatib turadilar. Shundan keyin notalarni ashula ritmida xor bo'lib o'qish (solmizatsiya), so'ngra Kuyni nota nomlari bilan aytib chiqish juda foydalidir. Ko'p bolalarga ma'lum bo'lgandan keyin notaga qarab bu xilda ashula aytishdan intonatsion qiyinchiliklar uchramaydi. Hamma qiyinchiliklar notalarni ritmik va intonatsion aniq aytish malakalarini egallash yo'lidagi birinchi qadam hisoblanadi. Notaga qarab ashula aytishning bu turi ham 1-2 – sinflarning bolalari bilan olib boriladigan asosiy ishdir.

Notaga qarab ashula aytishning yana bir turi solfejiyodir. Solfejio malakalarini egallash o'qituvchilarning mo'zika o'quvini o'stirishda, ularning amaliy ishida katta ahamiyatga egadir. Notanish Kuyni notaga qarab chalish uchvun dildan quyilash o'quvi rivojlangan bo'lishi, ya'ni yozilgan Kuyning fikran tasavvur qila oladigan bo'lishi lozim. Shuning uchun ham musiqa o'quvchisini o'stirish va musiqa tarbiyasiga yetarli darajada ega bo'lishlik o'zoq vaqtni va muntazam ravishda ishlashni talab qiladi. Bunga musiqa savodini o'rganish, musiqa dadabiyotlari bilan tanishish, vokal xor malakalarini egallash mobaynida erishiladi. Bolalar sekin –asta musiqaviy o'quv bilan musiqaviy nutqning balandlik, lad bilan bir vaqtda ularda mushohada, o'qish va ashulachilik sezgilari va metroritmik xususiyatlarini tushuna va anglay boshlaydilar. Bo'lar esa ma'lum bir intonatsion tasavvurni hosil qiladi.

Solfedjio malakasini egallash ko'p vaqtni talab qiladi va u 1-sinfdan boshlansa ham o'zining eng asosiy maqsadiga - notaga qarab ashula o'rganishga faqat yuqori sinflarda (7-8 sinflarda) erisha oladi.

«dilda kuylash o'quvi» bilan tasavvur qila oladigan Kuynigina tayyorgarlik ko'rmasdan notaga qarab ijro eta oladilar. Shuning uchun notanish Kuyning notaga qarab ijro etish malakasini egallashda bolalarga tushunarli bo'lgan, ularning o'quvi va umuman musiqa saviyasiga mos keladigan material tanlash

kerak. Odatda maxsus tanlab olingan mashqlar yoki ashuladan parchalar shunday materiallar bo'lib xizmat qiladi. Bo'lar mashq va parchalarda bolalarga tanish bo'lgan tovushlar ish jarayonida o'quvchilar tomonidan to'plangan maxsus intonatsion iboralardir.

Notanish kuylarning notaga qarab ijro etish mahoratlari birdan – bir maqsad bo'lib qolmaslik uchun, bolalarda notanish Kuyni ijro etish uchun qiziqish tug'dirishi mumkin, bu mashg'ulotlarning kelgusidagi amaliy ishda qanday katta ahamiyatga ega bo'lishini ko'rsatishi kerak. Shu sababli notanish Kuyni notaga qarab ijro etish uchun sinfda o'rganilayotgan ashulalarning ayrim parchalaridan foydalanish mumkin.

Musiqqa darsida notanish kuyni notaga qarab ijro etish uchun quyidagi ish olib boriladi.

O'qituvchi doskaga nota misollari yozadi. So'ngra o'qituvchining savollariga o'quvchilarning bergan javoblari asosida kuy tahlil qilinadi. Tahlil qilish darajasi o'quvchilarning yoshiga va musiqqa savodidan tayyorgarligiga qarab o'tkaziladi. Tahlil qilish jarayonida o'qituvchi o'quvchilar tushunolmay qolgan o'rinlarini tushuntiradi, diqqatni asosiy narsaga jalb etadi.

Kuyni tahlil qilish jarayonida quyidagi masalalar aniqlanishi kerak:

- Lad (parda) va tonnalik. Misol qaysi bosqichda boshlanadi.
- O'lchov.
- Kuyning intonatsion tuzilish xususiyatlari (harakat yo'nalishi, notalarning nomi, sakrashlar, ularning katta - kichikligi).
- Kuyning ritmik tuzilishi xususiyatlari (misolida qanday cho'zimlar uchraydi, pauzalar bormi, misol taktning qaysi hissasidan boshlanadi va boshqalar).
- Misoldagi musiqaviy iborani va nafas olishni aniqlash.
- Misolni ijro etish, ya'ni qo'shiq ritmida nota o'qish.
- Kuydan sinflarda do major misolida foydalaniladi.

Shulardan keyin solfedjioga o'tish mumkin. Kuyni to'g'ri ijro etish uchun o'quvchilar ovoz tonini to'g'ri sozlash juda muhimdir. Agar notanish kuyning notaga qarab ijro etish uchun qo'shiqda parchalar yoki so'zlardan misol tanlab olinsa, u holda so'zlar kuy aniq va ishonchli o'rganilgandan keyingina nota ostiga yoziladi. Ana shundagina misol qaysi qo'shiqdan olingan bo'lsa, o'sha qo'shiqning nomi yoziladi. Solfedjio malakasini egallashda qo'shiq darsliklari katta yordam berishi mumkin. Bunda darsliklarda notanish notaga qarab qo'shiq uchun turli misollar sistemali va izchil tanlab borilgan.

Notanish kuyni chalayotganda qo'shiqni ritmik va baravar ijro etish uchun bolalar o'zlari dirijyorlik qilishlari (taktini ko'rsatib turishi) kerak. Quyi sinflarda beriladigan barcha misollar 2-4 o'lchovda bo'lganligi sababli, dirijyorlik qilish bolalarga u qadar qiyinchilik tug'dirmaydi. O'quvchi yuqori sinflarda 3-4 o'lchovdagi, keyinchalik esa 4-4 o'lchovdagi notalarga qarab direjyorlik qilish lozimligini tushuntiradi.

O'qituvchi yuqori sinflarda (6-7 sinflarda) o'quvchilar bilan notalarga qarab qo'shiqni to'liq o'rganayotganda notanish kuyni ijro etishga tayyorgarlik ko'rish va uni eshitishning yengillashtirish uchun intonatsiyaga asoslangan maxsus tanlangan bir qancha mashqlardan foydalansa yaxshi natija beradi.

Solfejio yuzasidan olib boriladigan ishda kamertondan foydalanish yaxshi natijalar beradi. Unda tempni to'g'ri topa bilish katta ahamiyatga egadir. Misolni mo'tadil tempda aytish eng qulay hisoblanadi, chunki bu o'quvchilarga solfejio qilinadigan misolni yaxshiroq eshitish va undagi tovushlarni aniqroq talaffuz qilish imkonini beradi. Notadagi qo'shiqni ijro etish uchun yoki misolni tez tempda aytish uchun tempni birdan tezlashtirmasdan avval sekinroq boshlab, intonatsiyani egallagan sari tempni talab qilgan nuqtaga yetkazish mumkin. Birdaniga tezlashgan tempni qo'shiq aytilsa xatolarga olib keladi, kuy bo'zilib aytiladi. Solfejio uchun misol tanlayotganda bolalarning ovoz kuchini hisobga olish eng asosiy momentlardan hisoblanadi. Shuning uchun misollar tovush apparatining zo'riqishini talab qilmaydigan qulay taassurotda bo'lishi kerak. Buning uchun kuyni (1 - 2)

sinflara yorqin tanlay tovush hosil qilish uchun olingan misollar asosan pastlashib boruvchi misol tovushlardan to‘zilishi kerak.

Hamma misollarda uning qaysi joyda nafas olish lozimligini ko‘rsatish kerak. Talaffo‘zning aniq bo‘lishi ko‘p jihatdan tovushni to‘g‘ri hosil qilishga bog‘liqir. Notanish kuylarni notaga qarab aytishga bog‘liqdir. Notanish kuylarni notaga qarab aytida o‘quvchilardan qattiq ovozi yaxshi eshita olmaydi va qo‘shiqni qanday aytayotganligini yaxshi nazorat qila olmaydi.

Hamma misollarni mo‘tadil tovushda miyig‘ida aytish kerak. O‘quvchilar qo‘shiq aytayotganlarida notaga nomlarini aniq va ravshan talaffo‘z qilishlari, unda shu harflarni to‘liq aytishlari juda muhimdir, solfejio malakasini egallash uchun har darsda har yili muntazam va izchillik bilan ishlash lozim. Notaga qarab qo‘shiq aytish 1- sinfning 2-yarmidan boshlanadi.

Solfejio uchun olinadigan hamma misollarni o‘lchami 2–4 bo‘lishida major tovush qatorining balandligi jihatidan turlicha bo‘lgan, asosan prima tovush zonasida ilgari lab boruvchi kuy olinishi kerak. 2- sinfda 1-sinfda o‘tilgan misollarning bir nachasini takrorlab yangi materialni o‘rganishga kirishmoq kerak. 2–sinfda Kuyning ilgari lab harakati solfejio uchun berilgan misollarda ko‘pchilikni tashkil etadi. Bundan tashqari tonika uchtovushliklarini aytish asosida tersiya intervallari kvinta oktavani o‘z ichiga oluvchi misollar beriladi. 3 va 4–sinflarda ilgari lab boruvchi kuydan tashqari barqaror bosqichlar, ya’ni tonika uchtovushliklari ustida olib borilgan ishlar davom ettiriladi. Bundan tashqari bu bir belgili tonalliklar (fa major va sol major) hamda minor ladidan (lya, mi va re minor) misollar kiritiladi.

5 va 6-sinflarda mashqlar diapazoni kengayadi va kvarta va seksta intervallari kiritiladi. Minor ladidagi qo‘shiqlarni aytish malakalarini egallash ishi davom ettiriladi. Kuyning ritmik to‘zilishi murakkablasha boradi: nuqtali notalar, 16 talik pazalar, takt oldi va boshqalar uchraydi. 3 va 8- sinflarda uzunroq misollar o‘quvchilar uddalab keta oladigan qo‘shiqlar olinadi. Tonallik doirasi kengayadi. 2- belgili tonalliklardan misollar (re major, si bemol major, sol minor) o‘rganiladi. Septima (7) intervallari kiritiladi. Turli klassik asarlardan

parchalarni, ya'ni temasi va kuyi simfoniya, konsert, sonata operalaridan rus va chet el kompozitorlari asarlaridan olingan romanslar va qo'shiqlarning nota nomlari bilan ijro etish, katta foyda beradi.

Yuqoridagilarning hammasiga yakun yasab, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin.

Bolalarni qo'shiq o'rgatishda solfejio malakasini egallash katta ahamiyatga ega. Qo'shiq darsida bolalarning musiqa saviyasini o'stiradigan bunday muhit ishga yetarli baho bermaslik mumkin emas.

Solfejio ta'limi musiqa savodini, musiqa adabiyotini o'rganish va vokal – xor malakalarini egallash ishlari bilan sistemali ravishda izchillik bilan bog'lanib borishligi kerak. Bunga har bir darsda 17-20 minut vaqt ajratishi lozim.

Notaga qarab qo'shiq aytishning ko'pgina turlari mavjud

- ilgari eshitgan kuyni so'z bilan aytish va uni bir vaqtda
- nota yozuvida uning yo'nalish harakatini ko'rsatish
- ilgari eshitib o'rgangan kuyni notaga nomlarini aytib quyilash.
- solfejio

Notaga qarab qo'shiq aytish 1- sinfdan boshlanadi va maktabni tugatguncha davom etadi.

Quyidagi 1 va 2- sinflarda notaga qarab qo'shiq aytishning dastlab 2- turi ko'pchilikni tashkil qilsa ham, lekin solfejioqa doir mashg'ulotlar ham o'tkaziladi. Yuqori sinflarda solfejioning roli borgan sari ortib boradi va notaga qarab qo'shiq aytishning birdan –bir turi bo'lib qoladi.

O'quvchilardagi solfejio malakalarini oshirish ustaida qo'shiq o'qituvchisi juda katta ish olib borishi va ish metodini takomillashtirib turishi lozim.

Maktabda vokal-xor ishlarini yo'lga qo'yishning eng muhim va murakkab sohaga tovush va nota ustida olib boriladigan ishlardir. Sinf mashg'ulotlari sharoitida o'qituvchi ko'proq “kam vokal, xira”, ba'zan xattoki xunuk tembrni ovozga ega bo'lgan bolalar bilan ish olib boradi. Bu qiyinchilik yana shu narsa bilan murakkablashdiki, bunday bolalarning ba'zilari kattalarning noto'g'ri uslubiy

taqlid qilib, ashulanini noto'g'ri aytishga o'rganib qolgan bo'ladi. O'qituvchi maktab bolalariga qo'shiqni mumkin qadar to'g'ri ijro etishga imkon beradigan mavjud an'ana uslubida aytishga o'rgatish kerak. Bola qanay ovozga ega bo'lmasin unga hech bo'lmaganda minimal darajada tovush xosil qilish madaniyatini berib ovozining tembrini siliqlash mumkin. Agar bunday ovozdan ayrim xolda foydalanib bo'lmasa lekin xor bilan bularning hammasi bir bo'lib, umumiy chiroyli ovoz yaratilishi mumkin.

Bolalarning vokal jihatdan yaxshi ovozga ega bo'lishi bu o'qituvchining bolalarga ashula ta'limi berilgan birinchi kundan boshlab qunt va diqqat bilan o'rgatishga bog'liqdir. O'qituvchining "vokal" sezgisi yaxshi bo'lish kerak shu bilan birga u turli yoshdagi bolalarning ovoz xususiyatlarini bilish juda nuqtai ahamiyatga ega. Bolalar ashulani sun'iy tarzda aytmasdan, balki uni anglab aytish, o'z ovozini nazorat qilib borish kerak. O'qituvchi bolalarni tabiiy va erkin raivshda ashula aytishga o'rgatish kerak. Buning uchun ashulani birinchi navbatda asta sekin va mayin tovush bilan aytishlariga erishish lozim. Agar ashula apparatimning sustligini bolalarning salom bo'lmasligi sababli bo'lsa, buni asta-sekin ota-onalariga aytib, vrach ko'rigidan o'tishga erishish kerak. Yumshoq tovush atamasi ashulani muloyim ijro etish bilan o'zaro bog'liqdir. Bolalar ashulani bir-birga bog'liq, legato xolida aytishga o'rganishlari kerak. Bu ashulachilikning asosiy usul bo'lib, kattalarning ham, kichik yoshdagi maktab o'qituvchilarining ham shu usulda aytishga erishmoq kerak.

Bolalarga ovozni legato va yumshoq qilinib chiqarishga o'rgatadigan mashqlarni imkon boricha ko'proq kiritish kerak. Bunday mashqlarni bolalar ovozining o'rta diapozoniga moslab ko'rish kerak. Bu diapozon ashula uchun eng qo'laydir. Bu maqsadag ovoz kuchini do1 dan do2 gacha va aksincha do1 dan do2 gacha o'zgartiradigan uzun notalarga mashq qilish juda foydalidir. Bu xolda qo'yidagi misoldan ko'rish mumkin.

Tovushning yumshoq qilib chiqarish bu asosiy fan bo'lib, shu fanda tovush xosil qilishning boshqa usullari yaqqol ajralib turadi, bu haqda biz yuqoriga aytib o'tgan edik.

O'rganilayotgan ashulani ijro etish rejasiga qarab qattiq tovushdan yoki nafas tovushdan foydalaniladi. Vokal mashqlarining ko'pchiligi qattiq tovushda aytish kerak. Bu vokal mashqlarini stakatto uslubida ijro etishdir. Ashula aytish jarayoni unililarga asoslanadi va vokal tovushning sifati unililarning shakllanishiga bog'liq. Biz gapirgan vaqtimizda tovushlar tabiiy xolda chiqaraveradi, turli unililar refleks asosida shakllanib boradi. Chunki unililarni to'g'ri talaffuz qiliga inson to'g'ilgan kundan boshlab o'rganib boradi va unga hech kim alohida e'tibor berib ztirmaydi. Biroq ashula aytayotganda so'zlarni talaffuz qilish shartlari o'zgaradi, chunki ashulani ma'lum bir tempda aytish ovozni baland nay qilib chivarish ba'zi unililar ustida bir daqiqa to'xtalish, ya'ni ritmik xolatga rioya qilish talab qilinadi. Nuqtai unililarga qaraganda ashuladagi unililarga shakllantirish alohida e'tibor berishni talib qiladi. Har qanday ashula musiqa va so'z kabi kuchli ifoda vositalarini o'z ichiga olgandir. Shuning uchun ham ashulada diksiya muhim rol o'ynashi o'z-o'zidan ma'lum. Biroq ko'pincha bolalar xorini tinganimizda ko'p so'zlarni anglay olmaymiz. Ashula o'z ma'nosini yuqotib quyadi. Bolalar ashula tekstini burro aytishga o'rinib, tovushni zuriqib, aytadilar. Ashula aytishda har ikkala to'rtga ham yo'l qo'yib bo'lmaydi. O'qituvchi bolalarda diaksiyaning aniq bo'linishiga, so'zlarning aniq talaffuz qilishga, biroq tovushning sifatiga zarar yetkazmadigan holda bo'lishga erishish kerak. Musiqa darsining eng muhim qismlaridan yana biri melodik va garmonik soz ustidagi ishlardir. Major gammasida asosiy ton I-bosqich barqaror, uchinchi bosqich esa kuchli talaffuz qilinadi, shu bilan majorlanadi, alohida ta'kid bilan jaranglab qichadi ladning qolgan bosqichlarini ma'lum tovushda aytayotganda beqaror tovushlarning barqaror tovushlarga aylanishga intilishi doim sabab turish kerak.

Minor gammalarini talaffuz qilish qoidalari bilan major gammalarini talaffuz qilish qoidalari o'rtasida jiddiy farqlar bor. Minor gammada asosiy ton va 5-

boschiq keskin, 3-bosqich esa bug‘iq, xira talaffuz qilinadi va shu bilan minor ladingning eshitilishini ta’kidlaydi.

Bolalar tersiyada major gammasini yaxshi ijro etishni o‘rganshilari kerak. Bu xolda gamma panon bilan ijro etiladi. Buning uchun bolalar 2-guruhga bo‘linadi. Birinchi gurux gammani 2-guruxdan oldinroq boylaydi. 1-gurux gammaning 3-tovushni aytishga kirishi bilan 2-guruxdagilar gammadan boshidan ayta boshlaydilar. Xulosa qilib aytganda yuqorida ta’kidlar o‘tilgan barcha vokal-xor, faoliyatini rivojlantiruvchi turli ko‘rinishdagi ovoz mashqlari gammalar o‘quvchilarni yanada tezlashtiradi. Keyinchalik esa o‘quvchilar o‘zlari kuylayotgan kichik-kichik hajmdagi qo‘shiqlarni bemalol solfedjio qilib ayta olish imkoniyatlari qo‘lga kiritadilar.

Qo‘ishq bu so‘zni eshitishi bilanoq kishi ko‘nglida tiniq, shirin, ma’sum va maxsun tuyg‘ular oqa boshlaydi. Dunyoda qo‘shiqg‘i yo‘q xalq yo‘qdir, ma’bodo bo‘lsa u baxtiqarodir. O‘zbek xalqi asrlar bo‘yi o‘z orzu-umidi, quvoni, g‘am-g‘ussanisi, armoni dunyoqarashi, oddiy tashvishlari barcha uy-kechirmalarini samiyatga havas qilsa arziydigan yuksak qo‘shiqlarga ifodalab keladi. Umuminsoniy milliy qadriyatlarni chuqur anglaganimiz sayin va kattalarning folklor etnografik, dastlari paydo bo‘ldi. Ularning repertuar boyliklari asosan xalq qo‘shiqlaridan tarkib topgan. “Insonning ruhiy kamoloti haqida gapirar ekanmiz, albatta bu maqsadga musiqa san’atisiz erishib bo‘lmaydi. Xalqimiz hayotida musiqa azaldan beqiyos o‘rin tutib keladi”⁵. Xalqimizning ma’naviy boylikni uning qo‘shiqlarida namoyon. Xalq og‘zaki ijodiga, uning eng muhim turi qo‘shiqqa bo‘lgan hurmat va qiziqishimiz ortib bormoqda. So‘ngi yillarda unlab bolalar qo‘shiqlari yaratildi. Qo‘shiq mehr-muhabbatdan, sog‘inchdan, g‘amdan umiddan to‘g‘iladi. Ohang va shakl libosidagi insoniy tuyg‘ular ifodasidir. O‘zbek xalqining qo‘shiqqa muxabbati cheksiz. Qo‘shiq ijod salohiyati beqiyos qo‘shiq xazinasini

boy, bu olitndan qimmat xazinaning katta qismini lirik, tuy yor-yor qo‘shiq-lari tashkil qiladi. Qo‘shiq o‘quvchilar ongini o‘stirishda katta ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida qo‘shiq malakalarini shakllantirish musiqa darsi olidida turgan muhim masalalardan biridir. Ko‘pchilik bo‘lib qo‘shiq kuylash musiqaviy qobiliyatning rivojlanishida ijrochilik malakalarining shakllanishida, shu jumladan musiqachilarni tayyorlagan katta ahamiyat kasb etadi. Qo‘shiq aytish kuylovchiga faqat estetik zavq berib qolmasdan balki eshitish qobiliyatining rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatib nafas yo‘llarini rivojantiradi. Ma’lum qo‘shiqni kuylash davomida o‘qituvchi qo‘yidagi vazifalarni hal etish yo‘llarini belgilab olish kerak.

- qo‘shiq to‘g‘risida boshlang‘ich tushunchalar orqali o‘qituvchilarda hissa tassurotlar shakllantirish;
- ijro etish rejasini tuzushga qaratilgan musiqa yo‘nalishini tahlil qilish;
- asarni kichik bulaklarga bo‘lib ishlash hamda aytish malakalarini shakllantirish yo‘llarini rijalashtirish.
- ayrim jummalarni puxta o‘rganish maqsadida takrorlash hamda ifodali kuylashga zamin yaratadigan mashqlardan foydalanish;
- asarning badiiy qimmatini tenglovchiga yetkazib kuylash;

Bu vazifalarni o‘quvchilarning bilim doirasini ya’ni kuylash madaniyatini shakllantirmasdan turib oshirib bo‘lmaydi. Kuylash malakalarini shakllantirish har bir bolalaning o‘z xususiyati va qo‘shiqning qobiliyatiga bog‘liqdir. Chunki bolalaning maktabgacha musiqaga, qo‘shiq aytishga bo‘lgan shakllanishi undagi kuylash malakalarini shakllanish sifatiga ta’sir qiladi. Ma’lum bir asarning musiqaviy yo‘nalishi orqali o‘quvchilarda vokal-xor madaniyatini shakllanib borishiga katta e’tibor beriladi. Buning uchun emas qo‘yidagi bosqichlar orqali maqsadga erishi rejashtiriladi.

1-bosqichdan boshlab o'quvchilarga qo'shiq kuylash yo'llarini o'rgatib boriladi. 2-bosqichning maqsadi o'quvchilarning nafas yo'llariga erkinlik hosil qilish ovoz yorqinligini puxta ta'minlash tovushlarga hamohanglikni yaxshilashdan iborat. Bunda gammalardan foydalaniladi. Shuningdek nafas olishni to'g'ri taqsim etish va to'la shakllantirish yo'llari ustida ish olib boriladi. Har ikkala bosqichda shakllangan kuylash malakalari 3-bosqichda yanada mustahkamlanadi. Chunki bu bosqich davrida o'quvchilar chuqur musiqiy his-tuyg'u tushunchasiga ega bo'ladilar hamda qo'shichni to'g'ri aytish yo'larini ancha yaxshi o'zlashtirishga erishadilar. Bu davrga kelib tovushlarning katta sakrashlarini o'z ichiga olgan ayrim mashqlardan bevosita foydalanish maqsadga muvofiqdir. Natijada o'quvchilarning kuylashlari, orasida o'zviylik, izchilik aloqasi vujudga keladi. Masalan, musiqa o'qitish qobiliyatining rivojlanish darajasi ovoz sifatiga ovoz xosil qilish usuliga shuningdek boshqa kuylash malakalariga ta'sir etadi. Malakalarni shakllantirib borishda kuylash mashqlari tez-tez takrorlanib turish va o'quvchilarning guruxlarga bo'lib kuylashni joriy etish foydalidir. Bundan tashqari o'quvchilarning musiqa darsiga bo'lgan qizishlarini o'stirish uchun dars samaradorligini oshirish o'quvchilarning yosh va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish joizdir. Ma'lumki, bunday vositalarni oqilona hal etish, to'g'ri yo'lga qo'yish bir muncha qiyinchilik to'g'diradi. Birqator tadirlardan o'rinli foydalanish zarurligini talabchanlik, o'ziga xos izlanish, tinimsiz mehnat, g'ayrat va shijoat ko'rsatish talab qilinadi. Musiqa o'qituvchisining ana shu yo'sinda olib borgan ta'lim-tarbiya ishlari o'z samarasini beradi. O'quvchilarning tushunish qobiliyatlari bilan malakalari kamol topadi. Musiqa ta'limi jarayonini nazariy jihatdan tahlil qilish ilg'or muallim tajribalarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, darsni turli bosqichlarga bo'lib o'tish o'zining ijobiy natijalarini beradi.

Maktabda ma'naviy tarbiyani davr asosida tashkil qilish musiqiy-ma'rifiy ishlarning mazmun va usullarni hamisha takomillashtirib borishni talab etadi. Bu esa navbatda musiqa fani o'qituvchisining darsini ijobiy olib borish bilan

birgalikda o'quvchilarni sinfdan tashqari musiqiy-ma'rifiy ishlarga tayyorlash hamda ularning musiqaga bo'lgan qiziqishini yanada ko'chaytirish muhimligidan dalolat beradi. Amalyotda sinfdan tashqari musiqiy tadbirkorlikni ommaviy va tugarak formulalari mavjud bo'lib ularni uyishtirish va o'tkazib turish milliy san'at ayniqsa narayasi va tarixning rivojlanish yo'li mashhur musiqa namoyondalarining ijodiy merosini targ'ib va tashbiq etishda muhim ahamiyatga ega. Zero musiqa mashg'ulotlarida bu masalani murakkabligini sinfdan tashshqari musiqiy tadbirlash imkoniyatlaridan kengroq foydalanishli taqozo etadi.

O'quvchilarni musiqa darsiga tezda jalb etib, shu dasrga moslashi alomatlarini qaratmog'i lozim. Bu esa darsning sifatsiz bo'lishiga o'quvchilarning puxta bilash bilan qurollanmay qolishga barham beradi. Shunga ko'ra darsning boshlanish qismida quvnoq, shux, jozibali biror musiqa asarin tinglash uchun tavsiya etilsa, bu musiqa o'quvchilarda ko'tarinkilik kayfiyatini hosil qiladi. Eng muhim darsning sifati, qiziqarli o'tilishiga olib keladi. Foydalanilmagan musiqa asarlari bolalar didiga, tinglash hamda fikrlash qobiliyatiga hosil qiladi mos kelish lozim. Ayni bir vaqtda o'qituvchi o'quvchilarda o'zaro xayrixoxlik munosabatlarini shakllantirishga alohida e'tibor berishi kerak. Chunki o'zaro yaxshi munosabatlarda o'quvchilarda nafaqat do'stlik, bir-biriga izzat-xurmatda bo'lishi alomatlarini tarbiyalab qolmay balki qo'shiqni kuylash, tinglash va undan saqlanish omillarning kungdagidek ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan bilim va musiqa qobiliyati yaxshi bo'lgan aniq va tiniq kuylay oladigan hamda jarangdor ovozli o'quvchilarga musiqa qobiliyati o'rta yoki sust bo'lgan o'quvchilarni beriktirib kuylash orqali ulardagi o'zaro yordam va hamkorlik ko'chaytiriladi. Jumhuriyatimizning hamma umumta'lim maktablarida ham turli cholg'u asboblari mavjud emas. Ko'pgina maktablarning musiqa darslarida doira, nog'ora, g'ijjak, tanbur kabi o'zbek milliy cholg'u asboblardan foydalaniladi. Agar bolalar milliy cholg'u asbobi mohiyatini tubdan bilishsa, o'rganishsa ularda milliy madaniyatimizni egallshada bo'lgan qiziqish yanada ortib boradi.

Bolalar tarbiyasida qo'shiq kuylash faoliyati yetakchi o'rin egallaydi. Bu faoliyat turi bolalarga boshqa faoliyat turlariga nisbatan yaqin va tushunarlidir. Bolalar qo'shiq kuylashni sevadilar. Kuylash bolalar ijrochiligi faoliyati ichida yetakchi faoliyat turi bo'lib, u o'quvchilarning musiqiy-estetik tarbiyasida muhim o'rin egallaydi. Yaxshi qo'shiq bolani quvontiradi, har tomonlama kamol topdiradi va tarbiyalaydi. Cholg'u kuylaridan farqli o'laroq qo'shiq kuylash kuchli emotsional ta'sir kuchiga ega. Chunki qo'shiqda matn va musiqa badiiy birligi namoyon bo'ladi. Qo'shiq kuylash bola shaxsi tarbiyasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Qo'shiq inson aqliy kamolotini o'sishiga, dunyoqarashini kengayishiga, atrof-olam haqidagi tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladi.

Qo'shiq kuylash jarayonida ular musiqani chuqurroq idrok etadilar, o'z kechinma va his-tuyg'ularini faolroq ifodalaydilar. Qo'shiqning matni bolalarga musiqa mazmunini tushunishga va kuyni osonroq o'zlashtirishga yordam beradi. Biror bir cholg'uda ijro etilgan kuyga nisbatan ovozda ijro etilgan kuyni bolalar yaxshiroq idrok etadilar.

Qo'shiq kuylash jarayonida bolalarda musiqiy qobiliyat rivojlanadi: musiqiy eshitish qobiliyati, musiqiy xotira, ritm hissi, shuningdek, qo'shiq kuylash musiqiy qobiliyatlardan: metr va ritm hissi, musiqiy eshituvi, lad hissi rivojlanadi.

Jamoa bo'lib kuylash faoliyati o'quvchilarni musiqiy o'quv qobiliyati hamda ijrochilik malakalarini rivojlantirish uchun zarurdir. Sinfda jamoa bo'lib kuylash jarayonida o'quvchi o'z ovoz ijrosini boshqarishni, ustozlari ijrosini eshitib, kuzatishni hamda ular bilan bahamjihat jo'rnovozlik qilishga intiladi, jamoaviy birlik, uyushqoqlik, o'zaro do'stlik hislari tarbiyalanadi. Qo'shiq kuylash bola ruhiyatiga ta'sir qilish barobarida, uning jismoniy o'sishi va rivojlanishida ham katta ta'sir ko'rsatuvchi omildir. Jamoa bo'lib kuylash mashg'ulotlarida o'quvchilarning diqqat-e'tibori, ongliligi va faolligi oshadi, musiqiy xotira yaxshi rivojlanadi va o'rgangan qo'shiqlarni ijro etganda, zavqlanish hissi paydo bo'ladi. Qo'shiqni so'z ma'nosi va musiqa ohangini chuqur idrok etadilar va asarni

mazmuni orqali hayotni o'rganadilar. Qo'shiq kuylash bolalarning nutqini ham rivojlanishiga zamin yaratadi. Qo'shiq so'zlari cho'zib ijro etilganligi tufayli bolalar yangi so'zlarni bo'g'inlab, xatosiz o'rganadilar. Musiqiy rahbar va tarbiyachilar so'zlarning to'g'ri ijro etilishini tekshirib boradilar. Qo'shiq kuylash jarayoni bolalarni umumiy kayfiyat bilan birlashtiradi, ular hamkorlikda faoliyat bajarishga o'rganadilar. Ular shoshib ketayotgan yoki orqada qolib ketayotgan o'rtoqlarini eshitadilar va ularni bir xil sur'atda kuylashga chaqiradilar.

Qo'shiq kuylash – musiqiy tarbiyaning asosiy vositasidir. U boshqa faoliyatlarga nisbatan bolalar uchun juda yaqindir. Qo'shiq kuylab, ular musiqani yanada faolroq idrok etadilar. Qo'shiq matni esa mazmunan qo'shiq kuyini anglashga yordam beradi.

Kuylash faoliyatida bolalarda musiqiy qobiliyatlar eshitish qanday xotira va ritm hissi rivojlanadi. Kuylash bolalarning nutqini rivojlantiradi. Musiqa o'qituvchisi (rahbari) bolalarni qo'shiq kuylash jarayonida so'zini kuyga mos qilib kuylash ularni nazorat qilib turadi.

Bola ovozni o'ziga xos xususiyatlari bog'cha bolalarining ovozi nozik, yumshoq mayin bo'ladi. Bola tomog'i undagi bo'g'in bilan katta kichkina bo'ladi. Shuning uchun ovozi yumshoq va tovush rezanatori orqali kuchaytirib beriladi.

Rezonator ikkiga bo'linadi:

- yuqori bosh rezonator.
- pastki ko'krak rezanatori.

Ko'krak rezanatori ovozni kuchaytirib beradi. Bosh rezonator esa ovozni jarangli qilib beradi. Kuylash – bu murakkab jarayon bo'lib, tovush hosil qiladi, ya'ni kuylash davrida eshitish va kuylash bir-biri bilan bog'liq bo'lishi kerak. Bolalar kattalarning nutqi va ohangiga taqlid qiladilar, ovozlarda qushlarning, uy hayvonlarining tovushlarini ifodalaydilar. O'quvchilarda kuylash malakalarini samarali shakllantirishda eng avvalo inson ovoz apparati tuzilishini bilib olishimiz

kerak. Og'iz, burun bo'shlig'i, halqum, traxeya, bronxlar va o'pkalar ovoz hosil kiluvchi a'zolar hisoblanadi. Asosiy ovoz apparati esa hiqildoqda joylashgan. Bolalarni kuylash ijodini rivojlantirish buyicha ish asta-sekin olib boriladi. Shuni inobatga olgan holda maktab ta'lim-tarbiya dasturida har bir sinf diapazoniga mos asarlar berilgan. Shuni aytib o'tish kerakki, yosh bolalarda hali ovoz mushaklari rivojlanmagan bo'ladi. 7 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan vaqt ovoz mushaklarining shakllanish davri hisoblanadi. Unga qadar ovoz mushaklari vazifasini paylar bajaradi. 11-13 yoshga kelib bolalarda hiqildoq mushaklari to'liq shakllanadi va 20 yoshga qadar rivojlanib boradi. Shundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, 11-13 yoshda ovoz hosil qilish kattalarnikidan farq qiladi. Buni qo'shiq o'rgatish jarayonida albatta inobatga olishimiz kerak.

Bolalar ovozini to'g'ri shakllantirish va rivojlantirish uchun o'qituvchi ovoz apparati o'zgarish xususiyatlari bilan birga, bolalarning kuylash imkoniyatlarini yaxshi bilish kerak. Chunki bolarning yosh diapazoniga amal qilishlik ovozning to'g'ri tarbiyalashning, kuylash faoliyatini samarali amalga oshirishda muhim shartlaridan biridir. 6-7 yoshli bolalarda kuylash imkoniyati u qadar katta emas. Yuqorida aytib o'tilgandek, bu ularning ovoz apparatlari to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liq. 1-sinf o'quvchilari ovozi mi 1-sol 1, fa 1-lya 1 diapazonida yaxshi jaranglaydi. Shuning uchun ham dastlab diapazon jihatdan chegaralangan, uncha murakkab bo'lmagan, sodda, ammo xarakteri va obraz jihatdan erkin qo'shiqlar kuylashga berilishi lozim. Asta-sekin qo'shiqlar diapazoni kengaytirib boriladi. Har bir qo'shiqda o'quvchilar kuy tovushlari va balandligini ko'rgazmalar va harakatlar orqali bilib boradilar. Bu esa ovoz va eshituv muvozanatini ta'minlaydi va tovush balandligini to'g'ri aniqlashga o'rgatadi. 2-sinf o'quvchilarining ovozlari esa mi 1 - si 1, diapazonida ancha tabiiy jaranglaydi. Shu bilan birga ushbu diapazon hali nozik va kalta ovoz paylari imkoniyati bilan ham belgilanadi. Shuning uchun ham o'quvchilarning darslarda, sinfdan tashqari mashg'ulotlarda yengil, zo'riqmay kuylashga erishish kerak. Asta-sekin kuylash diapazoni kengaytirib boriladi. O'quv yili oxiriga kelib ushbu sinf o'quvchilari diapazoni re 1

- re 1 ga o'tadi. Uchinchi-to'rtinchi o'quv yillarida esa o'quvchilar ovozi do 1- re 2 (mi 2) diapazonida to'liq jaranglaydi. To'rtinchi sinf o'quvchilari ovoz diapazoni do kichik oktava - mi 2 (fa 2) diapazonida to'liq jaranglaydi. Bu davrga kelib ular kuylash malakalariga ega bo'ladilar.

II.2. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlash usullarini takomillashtirish yo'llari

Bolalarning musiqa ijrochiligi malakalarini rivojlantirishdagi eng muhim shartlardan biri - ularning musiqiy qobiliyatlarini shakllantirishdir. Chunki musiqiy qobiliyatlar - musiqani ritmik his qilish, ladni his qilish, musiqiy eshitish, musiqiy xotira, musiqaqa emotsional ta'sirchanlik bolalarda ijrochilik malakalarini rivojlantirish omili hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda pedagog N.V.Vetlugina «... musiqa kechinmalari aslini olganda doimo sensor qobiliyatga asoslanadi, chunki musiqa eng oddiy ohanglar, murakkab obrazlar va eng avvalo hissiyotlar orqali idrok etiladi va musiqiy qobiliyat rivojlanadi»⁶, - deb ta'kidlagan.

Bolaning shaxs bo'lib shakllanishida maktabgacha ta'lim muassasalari, ya'ni bog'chalarda yo'lga qo'yilgan musiqa mag'ulotlarining ham o'rni katta. Zotan, ta'lim sohasining birinchi pog'onasi bo'lgan ushbu davrda bolalar ehtiyoji va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni bir muncha to'la o'zlashtirganlari va juda harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana bir uning har narsani yangilik sifatida ko'rib bola uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bog'cha yoshdagi bolalar layoqatida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli ham kattadir. Qiziqish xuddi ehtiyoj kabi bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa bo'ladi. Bu vaqtda bolalarga o'rgatilgan musiqa bolaning hissiyotini o'stirishda yordam berib, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi, qalbida kuchli emotsional tuyg'u uyg'otadi. Eng muhimi, musiqa yordamida uning badiiy idroki o'sib, qalbida uyg'ongan

qiziqish keyingi musiqiy rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shunga ko'ra musiqani idrok etishning vazifasi va mazmunini aniqlash muhimdir. Bular shaxsning har tomonlama rivoji, jumladan estetik tarbiyasi vazifalari bilan bog'liq umumiy maqsadlar bilan belgilanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida qo'shiq kuylash malakalarini shakllantirish musiqa darsi oldida turgan muhim masalalardan biridir. Ko'pchilik bo'lib qo'shiq kuylash – musiqaviy qobiliyatning rivojlanishidi, kuylash malakalarining shakllantirishda, shu jumladan, bo'lajak musiqashunoslarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi. Qo'shiq aytish kuylovchiga faqat estetik zavq bermasdin, bo'lajak musiqashunoslarni tayyorlashda ham katta ahamiyat kasb etadi. Qo'shiq aytish kuylovchiga faqat estetik zavq bermasdan, balki eshitish qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi, nafas yo'llarini rivojlantiradi.

Yaxshi va ravon tarbilangan kuylash malakalari, tarbiya kelajakda ijobiy samara keltirib, rang – barang qo'shiqlarni ifodali kuylash imkonini beradi. Albatta bu jarayon oson kechmay, o'qituvchidan qat'iy muammo va vazifalarni to'laqonlilik bilan hal etishni talab etadi. Ma'lum qo'shiqni kuylash davomida o'qituvchi quyidagi vazifalarni hal etish yo'llarini olmog'i kerak.

- Qo'shiq to'g'risida boshlang'ich tushunchalar berish orqali o'qituvchilarda hissiy taassurotlarini shakllantirish;
- Ijro etish rejasini to'zishga qaratilgan musiqiy yo'nalishni tahlil qilish;
- Asarni kichik bo'laklarga bo'lib ishlash hamda kuylash malakalarini shakllantirish yo'llarini rejalashtirish;
- Ayrim jumalarni puxta o'rganish maqsadida takrorlash hamda ifodali kuylashga zamin yaratadigan mashqlardan foydalanish;

Asarning badiiy harakterini tinglovchiga yetkazib kuylash o'qituvchi bu vazifalarni bajarishga kirishar ekan eng avvalo tanlangan bu qo'shio'ning yaratilishi haqida o'qituvchilarga qisqacha ma'lumot berib ma'lum cholg'u asbobi jo'rligida ifodali kuylab beradi;

Musiqiy tovushlarning baland – pastlik yo'nalishi hamda ijro xususiyatlarining bolalar yoshiga mos yoki mos emasligi to'g'risida ular bilan savol - javob qilish orqali qisqacha tahlil o'tkazadi. Qo'shiqning kichik bo'laklariga qayta ishlash, ular orasidagi bolalar qayta o'ylab aniq idrok etganlaridan so'ng qo'shiqni to'liqligicha kuylash mumkin: bolalar qo'shiqni to'lig'icha ijro etayotgan bir birini eshitishga harakat qila boshlaydilar. Bu holatni bo'lib navbat bilan qo'shiqni quylatadi. U yerda ham kuylovchilar, ham tinglovchilar hosil bo'ladi. Savol – javob tariqasida har qaysi g'uruhning qay darajada kuylanganligi aniqlanadi va o'qituvchi tomonidan baholanadi. Bu bilan asarning badiiy harakterini tinglovchiga yetkazib kuylash vazifasi amalga oshiriladi.

Bu vazifalarning o'qituvchilarni bilim doirasini ya'ni kuylash madaniyatini shakllantirmasdan turib, amalga oshirib bo'lmaydi. Kuylash malakalarining shakllanishi har bir bolaning o'z xususiyati va qo'shiqchilik qobilyatiga ham bog'liqdir. Chunki bolaning maktabgacha musiqaga, qo'shiq aytishga bo'lgan munosabati, maktabda unlagi kuylash malakalarining ta'kidlanishi sifatiga ta'sir qiladi.

Ma'lum bir qo'shiqni kuylash jarayonining o'z talablari to'g'ri va puxta bajarilgandan so'ng asarning musiqiy yo'nalishi orqali o'quvchilarda kuylash malakasining shakllanib borishga katta e'tibor beriladi. Buning uchun esa quyidagi bosqichlar orqali maqsadga erishish rejalashtiriladi:

- Oddiy va elementlar kuylashni o'rganishga erishish.
- Oddiylikdan murakkablikka ko'chadigan mashqlar o'stida ishlash.

- Hosil bo'lgan kuylash mahoratidan o'rinli foydalanish.

Birinchi bosqichdan boshlab o'qituvchilarga qo'shiq kuylash yo'llari o'rganilib boriladi. Albatta bunda tovush imkoniyatlari (diapazonni) hisobga olinadi va toza sof hamda ifodali kuylalariga harakat qilinadi. Yumshoq kuylash va to'g'ri talaffo'z qilish va erkin quylashga alohida e'tibor beriladi. Buning uchun esa og'iz va jag'lar harakatini to'g'ri harakatga keltirish ta'minlanib boriladi. O'quvchilarni toliqtirib qo'ymaslik maqsadida esa, kuylash faoliyatini musiqa tinglash faoliyati bilan tez – tez imashtirib turish nazardan chetda qolmaslik kerak. Birinchi bosqichning amalga oshirishda musiqa o'qituvchisining ushbu malakalarini bir – biriga bog'liqligini ta'minlashga erishuvchi muhit hisoblanadi.

Ikkinchi bosqichning maqsadi o'qituvchilarning yorqinlikni puxta ta'minlash va hosil qilish, ovoz tembridagi yorqinlikni puxta ta'minlash va tovushlarda hamohanglikni xshilashdir. Shu maqsadda turli mashq yohud gammalardan foydalaniladi. Shuningdek, nafasni to'g'ri taqsim etish va to'la shakllantirish yo'llari o'stida ish olib boriladi.

Demak, har ikki bosqich ham o'qituvchilarda qo'shiq kuylash malakalarini shakllantirilib borishga qaratilgan bo'lib, jarangdorlikning sof va ifodali bo'lishi, ovoz hosil qilish usulining mustahkamlanishi, tovush tembri sifatining samarali oshishi yohud diapazonning sezilarli darajada kengayishi, talaffo'zlarining to'g'ri va aniq bo'lishiga chorlaydi.

Har ikkala bosqichda shakllangan kuylash malakalari uchinchi bosqichda yanada mustahkamlanadi. Chunki bu bosqich davrida o'quvchilar puxta va chuqur musiqiy his – tuyg'u, tushunchaga ega bo'ladilar, hamda qo'shiqning to'g'ri kuylash yo'llarini ancha yaxshi o'zlashtirilgan bo'ladilar. Shuning uchun ham bu davrga kelib, tovushlarning katta sakrashlarini o'z ichiga olgan ayrim mashqlardan bevosita foydalanish maqsadga muvofiqdir. Buning natijasi shunga chorlaydiki, o'quvchilarning o'zaro kuylash malakalariga ta'sir qiladi.

Nafas olish me'yorining tartibi bo'lishida o'quvchining kuchli nazorati kuylashda ifodalilikni, urg'u va talaffo'zlarni ifodali bo'lishiga olib keladi.

Kuylash malakalarini shakllantirish va rivojlanib borishda qo'shiq va qisqa kuylash mashqlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Buning uchun mashqlarni tez – tez takrorlab turish va o'quvchilarni guruhga bo'lib kuylashni joriy etish foydalidir. Musiqa asarini esa, kichik bo'laklarga bo'lib o'rganish yaxshi samara beradi. Buning uchun qo'shiqning umumiy harakteridan o'zoqlashmaslik, jumlar orasidagi o'zaro bog'lanish va izchillikning to'laligicha saqlash kerak. O'quvchilar qo'shiqni ijro etayotganlarida o'zaro bir – birlarini eshitib kuylashlariga alohida e'tibor berish, ayrim hollarda esa yakkaxonlik hamda ko'pchilik ijrosini qanday tinglash kerak ekanligi to'g'risida tushuncha berib borish nazardan chetda qolmasligi kerak.

Ma'lumki, o'qituvchilar biror bir musiqa asarni erkin tahlil qila olmaydilar, yohud dastlabki mashqlarda qo'lga kiritilgan natijalarni keyingi mashqlarda ishlatishga qiynaladilar. Kuylash malakalari orasidagi bog'liqlikni esa yaxshi sezmaydilar. Bunday hollarda bevosita darsning samarali kechishida, ma'lum bir asarni sifatli kuylashda ancha qiyinchiliklar tug'diradi. Shu sababli ham o'quvchilar orasida «qayta kuylash mashqlari» usulida qo'llash darkor. Bu usulning 2 sharti mavjud bo'lib, har ikkalasi bir – biri bilan o'zviy aloqadorlikka ega.

Birinchi, o'quvchi kuylayotganda aynan qilish va qanday ijobiy natijaga erishishi mumkin bo'lgan puxta va aniq bilimga ega bo'lishlik bo'lsa, ikkinchi, nimaga erishganini har bir mashqning qanday natija berganini, shuningdek, qanday xatolarga yo'l qo'yilganligini bilishlikdir. Shu yo'sinda qo'llanilayotgan keyingi mashqlarda esa bevosita ushbu xatolarni bartaraf etish, tuzatish, sof va tiniq kuylashga qaratilgan bo'lishi kerak.

Birinchi shartning puxta va to'g'ri bajarilishi uchun o'qituvchi savodxonligi jarayonini kuylash jarayoniga bog'liqligi hamda har ikkala

jarayonning mantiqan o'zaro bir – biriga mos bo'lishiga e'tiborni qaratmog'imiz lozim. Ikkinchi shartning puxta bajarilishi esa qayta kuylash mashqning ma'lum maqsadga qaratilganligiga bog'liqdir. Ko'rinib turibdiki, har ikkala shartning yo'nalishi yuqorida ta'kidlab o'tilgan 3 bosqich maqsadi bilan uzviy aloqador bo'lib qoladi. Kuylash malakalarini shakllantirishdagi mana shu 3 bosqichni samarali bajarish o'qituvchidan yana quyidagilarga e'tibor berishni talab etadi;

1. Har bir o'quvchining individual (alohida) xususiyati va imkoniyatini hisobga olish,

2. O'quvchilarning ohangdoshlikni his etishga erishish,

3. O'quvchilarga tanish bo'lgan milliy cholg'u asboblardan keng foydalanish,

4. Dars jayonida ko'nikmagan o'quvchilarni o'z vaqtida musiqa dastlabki 2-3 mashg'ulotlardan boshlab bolalar qobiliyatini hisobga olgan holda ularni 3 g'uruhga bo'lib o'tkaziladi. Kichik mashqlar o'stida ishlayotganda bolalarni individual musiqiy qobiliyati va imkoniyatlari o'quvchi tomonidan aniqlanib, o'rganilib boriladi. Xususan bolalarning musiqaga munosabati, ovoz pardasining imkoniyatlari, nafas olish yo'llari va kuylash ifodasi o'rganiladi. Bu xususiyatlarni to'g'ri shakllanishiga bolalarni uch guruhga bo'lib o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bolalarni ohangdoshlikni his etish qobiliyatini shakllantirishda o'qituvchi avvalo ularning maktabgacha musiqaviy tarbiyasini o'rganish kerak. Bolalarga tanish bo'lgan qo'shiqlarni amalga oshirish ohangdoshlikni his etishda samarali natija beradi.

Kuylash malakalarining ijobiy shakllanishida milliy cholg'u asboblarning bevosita muhim ahamiyati bor. Lekin Ovrupa cholg'u asboblarning ham bu jarayonda muhim o'rni borligini rad etib bo'lmaydi. Jumhuriyatimizning hamma umumta'lim maktablarida ham turli cholg'u asboblari mavjud emas. Ko'pgina maktablar musiqa darslarida doira, nog'ora, g'ijjak, tanbur, nay kabi

o'zbek milliy cholg'u asboblari kam foydalaniladi. Agar bolalar milliy cholg'ular mohiyatini tubdan bilishsa, o'rganishsa ularda milliy san'atimiz va madaniyatimizning o'rganishga bo'lgan qiziqish yanada kuchayadi. Demak, ushbu cholg'ulardan ko'proq foydalanilsa kuylash malakalarini shakllanish jarayonining samarasi ijobiy bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari qo'shiq kuylashga o'rgatish umumta'lim maktabining amalga oshirilishi mumkin bo'lgan muhit masalasidir. Ko'pchilik bo'lib qo'shiq kuylash usuli musiqaviy qobiliyatning rivojlanishida vokal – xor malakalarini shakllantirishda, bo'lajak musiqashunoslarni tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi. Qo'shiq aytish kuylovchiga faqat estetik zavq bermasdan, balki eshitish qobiliyatini rivojlanishiga yordam beradi. Nafas yo'llarini rivojlantiradi. Xullas qo'shiq tinglash har bir bolaning o'ziga jalb qiluvchi har tomonlama foydali va samarali natija beruvchi jarayondir. Bolalarda kuylash malakalari bir vaqtning o'zida va bir –biriga bog'liq holda shakllanishi maktab o'quvchilariga musiqa fanlari o'qitishdagi ba'zi uslublarini qayta ko'rish maqsadga muvofiq ekanligini dalolat ko'pincha musiqa o'qituvchilari kuylash malakalari hosil bo'lish jarayonini tarbiyalashda bu malakalarni bir – biriga chambarchas bog'liqligini hisobga olmaydilar, hamda bu malakalarning bir sistemada shakllanishiga e'tibor bermaydilar. Birorta malaka bir –biridan ajratilgan holda rivojlanmaydi.

Bolalarga qo'shiq kuylashni o'rganish jarayonida o'qituvchi o'z bilimini ular ongiga yetkazish uchun shunday qulay vaziyat vujudga keladi, bunda eng muhimi o'qituvchi bolalarning musiqani to'g'ri idrok qilishga tayyorlashi yuksak darajada bo'lishi kerak. Bu jarayonning amalga oshirilishida xotari, diqqat va emotsional ko'tarinki ruh yordamga keladi. Pedagogika va psixologiya fanlari shuni ta'kidlaydiki, ijodiyotni rivojlantirishning barcha turlariga bu narsalar bevosita aloqadordir, qolaversa butun o'qish jarayonida bo'larsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Musiqa darslarida xotirani kuchaytirish va rivojlantirishning asosiy uslublaridan biri o'qituvchilarning kichik va qisqa

quylash mashqlarini tez – tez takrorlashi va keyinchalik ushbu mashqlarni kengaytirib va kuchaytirib borishidir. Kulash malakalarining shakllantirishida musiqa o‘qituvchisiga qo‘yiladigan talablardan bir bolalarni ushbu mashqlarga qiziqtirish, bolalarning musiqa olamiga shunday olib kirish kerakki bunda ular o‘qituvchining har doimgi talablaridan zerikmasinlar, agar o‘qituvchi o‘z xotirasini fahmlay ola bilsa, kuylash malakalarining shakllanishi jarayonining samaradorligi osha boshlaydi. Bu natijaga erishish uchun o‘qituvchidan jiddiy mas’uliyat talab qilinadi. Bolalar tetik ko‘tarinki ruh kayfiyatida bo‘lsalar, ularning fikrlash qobiliyati aktivlashadi. Shu bilan bolaning musiqani idrok qilishida ham chuqur, emotsional his – tuyg‘u holati paydo bo‘ladi. Bu holat kuylash jarayonida ijobiy natijalar hosil bo‘lishiga olib keladi.

Ma’lum bir qo‘shiqni kuylash oldidan va kuylash davomida bir qancha vazifalarni amalga oshirishi kerak bo‘ladi. Qo‘shiq haqida dastlabki emotsional taassurotlar hosil qilish: ijro etish rejasini to‘zish maqsadida asarning musiqaviy tilini taxlil qilish.

- Qo‘shiqni kichik bo‘laklarga bo‘lib, alohida qayta ishlash.
- Asarni bir necha marta qayta ishlash.
- Asarning musiqaviy badiiy obrazini kuylovchiga yetkazib kuylash

Bu vazifalarni amalga oshirishda o‘qituvchi eng avvalo tanlangan qo‘shiqning yaratilishi haqida ma’lumot berishi va ushbu qo‘shiqni ma’lum cholg‘u asbobi jo‘rligida ifodali kuylab berishi kerak. Endi asarni bolalarga qaysi uslubda o‘rgatish kerakligini aniqlash maqsadida o‘qituvchi qo‘shiqdagi musiqaviy tovushlarning baland – pastligi musiqa diapazonining bolalar yoshiga mosligi haqida bolalar bilan savol – javob tariqasida qisqacha tahlil o‘tkazadi. Qo‘shiqni kichik bo‘laklarga qayta ishlash ular orasidagi o‘zviylikni saqlagan holda oshirishi kerak.

Kichik bo'laklarni bolalar qayta kuylab, aniq eshitganlaridan so'ng qo'shiqni boshidan oxirigacha kuylashi mumkin. Qo'shiqni to'liq kuylayotganda bolalar o'qituvchining ijosiga syongan holda o'zaro bir – birini eshitishga harakat qila boshlaydi. Bu holatni o'qituvchi o'z vaqtida anglab olib bolalarni ikki – uch g'uruhga bo'lib, navbat bilan qo'shiq kuylatadi. Savol – javob tariqamida har qaysi guruhning qay darajada kuylaganligi aniqlanadi va o'qituvchi tomonidan baholanadi. U bilan asarning badiiy obrazini tinglovchiga yetkazib kuylash vazifasi amalga oshiriladi. Bu vazifalarni o'qituvchilarning bilim doirasini, ya'ni kuylash madaniyatini shakllantirmasdan turib amalga oshirib bo'lmaydi. Chunki xorda badiiy ifodali qo'shiq aytish har bir o'quvchidan ma'lum darajada kuylash malakalarining murakkab doirasini talab qiladi. Bu malaka xorda kuylashning tarbiyaviy ahamiyatini belgilaydi.

Kuylash malakalarini mukammal bilish – yosh ijrochilarning estetik tarbiya jarayonida musiqaviy badiiy obrazini chuqur his qilishlarini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Bolalarda kuylash malakalarining shakllanishi to'la musiqaviy tarbiyaning asosiy shartlarida biri amalga oshayotganligidan dalolat beradi.

Kuylash malakalarining shakllanishi jarayonini bolalarning har birining o'z xususiyati va qo'shiqchilik qobiliyatiga ham bog'liqdir.

Chunki bolaning maktabga musiqaga, qo'shiqqa bo'lgan munosabati maktabdagi undagi kuylash malakalarining shakllanishiga va bilim olish natijalarining sifatiga ham ta'sir qiladi. Kuylash malakalarini shakllantirish jarayoni bir xilda kechmaydi. Bu jarayon ma'lum qonuniyatlarga bo'ysungan holda maqsadga muvofiq yo'nalishda amalga oshiriladi. Kuylash malakalarini shakllantirishning boshlang'ich sinflarda quyidagicha uch bosqichda rivojlanishini ko'rib chiqamiz:

1. Oddiy elementar kuylashni o'rganishga erishish;
2. Mazkur oddiy mashqlarni mustahkamlash va rivojlantirish;

3. Hosil bo'lgan kuylash mahoratidan samarali foydalanish

Shakllanishning birinchi bosqichidanoq bolalar kuylashga o'rgatilib boriladi. Hozircha kichik diapozonda bo'lsa ham iloji boricha toza, sof va ifodali kuylashga harakat qilish: quyilayotganda og'iz va jag'larni to'g'ri harakatga kelishini ta'minlash, yumshoq kuylashga o'rganish, kuylash talaffo'zini yaxshilash ovoz tembrini yorqinroq qilib borish kerak bo'ladi.

Birinchi bosqichni amalga oshirishda musiqa o'qituvchisining ushbu malakalarini bir – biriga bog'liqligini ta'minlashda erishishi muhim hisoblanadi. Bunda o'qituvchi bolalarning tovush pardasiga og'irlik tushmasligi va ularning ovozlari charchab qolmasligi uchun kuylash faoliyatini tinglash faoliti bilan tez – tez almashtirib turishi kerak.

Ikkinchi bosqichda asosiy kuylash malakalar uning barcha qirralarida ijobiy o'zgarishlar ro'y beradi. Ular quyidagicha kechadi. Nafas yo'llarida erkinlik hosil bo'ladi, ovoz tembri yorqinlashadi, ovoz hosil bo'lishi usullari normallasadi. Kuylayotganda og'iz va jag'larning to'g'ri harakatga kelish usuli bir muncha yaxshilanadi, jarangdorlik va musiqaning eshitish qobiliyati rivojlanadi.

Oddiy mashqlarni mustahkamlash mumkin. O'quvchilar lad qonuniyatlarini ham o'zlashtirishadilar. Bu bilan musiqa savodi jarayoni bilan ham bog'liqlikka erishish mumkin.

So'ngi bosqichda kuylash malakalari rivojlangan darajada hosil bo'ladi. Jarangdorlikning sof va ifodali bo'lishi ovoz hosil bo'lish uslubining mustahkamlanishini, ovoz tembri sifatining yanada oshishi ovoz diapozonini sezilarli darajada kengayishi kuylash hamda nafas olishning to'g'ri va to'la shakllanishi uchinchi bosqich uchun muhim bo'lgan omillardir. Bu bosqichda bolalar chuqur musiqaviy his – tuyg'u va to'g'ri kuylashga erishgan bo'ladi. O'qituvchi bu bosqichda tovushlarning katta sakrashlar ishtirok etgan mashqlardan bevosita foydalanishi mumkin. Bu davrda turli xil kuylash

malakalari orasidan o‘zaro o‘zviylik aloqasi vujudga keladi. Masalan, musiqaviy eshitish qobiliyatining rivojlanish darajasi ovoz tembrining sifatiga ovoz hosil qilish usuliga va boshqa malakalarga ta’sir qiladi. Kuylaganda nafas olishning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishida o‘qituvchining kuchli nazorati kuylashida ifodalikni ovoz tembri va qolgan barcha kuylash malakalari yaxshilanishi va samarali bo‘lishiga olib keladi.

O‘quvchilarda kuylash malakalari tarbiyalashning o‘z qiyinchiliklari bo‘ladi. Bolalar hali berilgan asarni to‘la tahlil qila olmaydilar. Dastlabki mashqda qo‘lga kiritilgan natijani keyingi mashqlarda ishlata olmaydilar: kuylash malakalari orasidagi bog‘liqlikni to‘liq ko‘ra bilmaydilar. Bu qiyinchiliklarni bartaraf etishda o‘qituvchilarning musiqa tinglash va ijodiyotni to‘g‘ri baholash muhim ahamiyatga ega. Kuylash malakalarini shakllanishida qayta kuylash mashqlari usulining maqsadga muvofiq ravishda bajarilishi muhimdir. Qayta kuylash usulining ikkita sharti mavjuddir:

1. O‘quvchi kuylayotganda aynan nima qilishi va nimaga erishishi mumkin bo‘lgan, puxta aniq bilimga ega bo‘lishi kerak.
2. O‘quvchi nimaga erishganini, har bir mashqning qanday natija berganini qanday xatolarga yo‘l qo‘yilganini bilishi kerak, keyingi mashqlar esa ushbu xatolarni bartaraf etishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Birinchi shartning to‘g‘ri bajarilishi uchun o‘qituvchi musiqa savodxonligi jarayoniga bog‘liqligiga va ikkila jarayonning mantiqan bir – biriga mos bo‘lishiga e’tibor berishi kerak. Ikkinchi shartning bajarilishi qayta kuylash mashqning ma’lum maqsadga qaratilganiga bog‘liq. Bunda o‘qituvchi har gal qayta kuylagan mashqni bolalar bilan o‘z vaqtida tahlil qilib borishi kerak.

Kuylash malakalaring shakllanishidagi yuqorida qayd etilgan uch bosqichni amalga oshirish uchun musiqa o‘qituvchilariga quyidagi tadbirlarni o‘tkazish tavsiya etiladi;

- o‘quvchilarning ohangdoshlikni his etishga erishi;
- har bir o‘quvchining individual xususiyatini hisobga olish;
- iloji boricha milliy cholg‘u asboblardan foydalanish;
- dars mobaynida qoniqmagan o‘quvchilarini musiqa to‘garaklariga jalb qilish.

Musiqa o‘quvchisi bolalarning ohangshligini his etish qobiliyatini o‘rganish uchun avvalo ularning maktabgacha olgan tarbiyasini o‘rganish kerak bo‘ladi. Eng avvalo bolalarga tanish bo‘lgan qo‘shiqlarni mashq qilish ushbu tadbirni amalga oshirishga yordam beradi. Tabiiyki, bolalarning ohangdoshlikni his etish qobiliyati turli xil bo‘ladi. Mashqlar uch – to‘rt darslardan boshlab, qobiliyatiga qarab uch guruhga bo‘lib o‘tkaziladi. Kichik mashqlarni kuylayotganda bolalarning individual – musiqiy qobiliyatini aniqlab o‘rganish mumkin bo‘ladi.

Bu yerda individual xususiyat har bir o‘quvchining musiqaga munosabati ovoz pardasining kuylash holati, nafas olish yo‘llari, talaffuz ifodasi kabi xususiyatlar nazarda tutilayapti. Bu xususiyatlarning to‘g‘ri shakllanishida uchta guruhga bo‘lib o‘tkazish maqsadga muvofiq.

Kuylash malakalarining ijobiy shakllanishiga milliy cholg‘u asboblarining bevosita ta’siri muhim ahamiyatga ega. Lekin Ovrupa cholg‘u asboblarining ham bu jarayonda muhim o‘rni borligini rad etib bo‘lmaydi.

Respublikamizning barcha umuta’lim maktablarida ham turli cholg‘u asboblari mavjud emas. Ko‘pgina maktablarning musiqa darslarida doira, nog‘ora, g‘ijjak, tanbur, nay kabi o‘zbek milliy cholg‘u asboblardan kam foyalaniladi. Milliy cholg‘ular ahamiyatini mukammal bilish, o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi. Demak, mana shu cholg‘u asboblardan ko‘proq foydalanilsa kuylash malakali shakllanishi jarayonining natijasi bir muncha samarali bo‘lar edi.

45 minutlik dars mobaynida ayrim o'qituvchilar qo'shiq kuylashdan qoniqmaydilar. Bunday o'quvchilarni o'z vaqtida «qo'shiqchilar ansambli» to'garagi yoki bo'lmasa «xor» to'garagiga jalb qilish kerak. Bu kuylash malakalarining rivojlanishi uchun bir olg'a qadam bo'ladi. Bu ishlar keyingi darslar mobaynia, bu o'quvchilarning yaxshi idrok eta olmaydigan o'quvchilarga albatta, ijobiy ta'sir bo'ladi.

X U L O S A.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar musiqa ta'limini tizimida ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Shaxsni har tomonlama komil inson qilib tarbiyalash muammosini hal qilish bugungi kun davr talabidir. Ayni vaqtda yoshlarni milliy musiqiy merosimizga hurmat, vatanga muxabbat ruxida tarbiyalash o'qituvchi tarbiyachilar olidida turgan, kichiktirib bo'lmaydigan vazifalardir. Biz "Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari" mavzusidagi bitiruv malakaviy ishimizda quyidagi xulosalarga keldik.

1. Musiqa o'qituvchisining musiqa asarlari bilan ishlash usullari mazmuni asosan hozirgi vaqtda o'quvchilarni milliy va bastakorlarimiz tomonidan yaratilgan kuy va qo'shiqlarni nazariy va amaliy jihatdan puxta o'zlashtirishlarini ta'minlash va musiqa darslarida musiqa asari ustida ishlash faoliyatlarini yanada unumli hamda yuqori saviyada ishlab chiqish maqsadga muvofiqligi aniqlandi.

2. Musiqa asarlari bilan ishlashning dastlabki tashkiliy jarayoni men ushbu muammo yuzasidan yozgan malakaviy bitiruv ishimizda musiqiy darslari jarayonida solfedjiyodan samarali foydalanish orqali o'quvchilarning musiqa darsariga bo'lgan munosabatlari tubdan o'zgardi.

3. Umumiy ta'lim maktablarida musiqa asari o'rgatish metodlar o'quvchilar tomonidan notaga qarab kuylayotgan turli ovoz sozlash mashqlari, ayniqsa yangi o'rganilayotgan qo'shiqlar osonlik bilan o'zlashtirilishi yaqqol sezildi. Shuning uchun ta'kidlash lozimki o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda ushbu malakaviy bitiruv ishida musiqa darslaridan ikki ovozli kuylashdan foydalanishning ayrim amaliy usullari bayon etildi.

4. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlashda notaga qarab kuylashga o'rgatishda o'quvchilar ovozining shakllanishi va uni saqlash, o'quvchilarning notaga qarab ko'ylashga o'rgatishning dastlabki tashkiliy

jarayonida musiqa madaniyati darslarida notaga qarab kuylash ishlaridan foydalanishning musiqiy pedagogik vazifalarini yechish yanada yaxshilandi.

5. Yoshlarni ma'naviy va axloqiy tarbiyalashda qo'shiqning roli, musiqa darslarida notaga qarab kuylash ishlaridan foydalanishning uslubiy vositalari olingan nazariy bilimlarni amaliyotda kuylashga, qo'shiqlarni yanada aniq va nafis kuylashga asosiy e'tiborni qaratildi.

6. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlash usullarini takomillashtirish yo'llari orqali musiqa darslarida notaga qarab kuylash ishlaridan foydalanishning uslubiy vositalari o'rganilayotgan ashulani ijro etish rejasiga qarab qattiq tovushdan yoki nafas tovushdan qo'shiq kuylash va uni o'rgatish uslubiyoti foydalanildi

7. Musiqa madaniyati darslarida musiqa asari bilan ishlash usullarini takomillashtirishning usullariga, qo'shiqni o'rganish jarayonining boshidan oxirigacha ijroni ifodaviyligiga ahamiyat berildi.

8. O'quvchilarni notaga qarab kuylashga o'rgatishda, ularni kuylash madaniyatini egallashlariga erishish katta ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon o'quvchilarning musiqiy saviyasini oshirishdagi yetakchi omillardan hisoblanib musiqa madaniyati darslari samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008, 141 bet.
2. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.-T., .-T., O'zbekiston, 2000 y, 51-52 betlar.
3. Karimov I.A. Istiqloq va ma'naviyat. –Toshkent: O'O'zbekiston, 2000 y, 51-52 betlar.
4. Karimov I.A. I.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. III jild. Toshkent: O'zbekiston. 1996, 34-bet.
5. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat,mafkura. 1-jild, Toshkent, «O'zbekiston», 1996, 76-bet
6. Karimov I.A. Milliy istiqloq mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T.: “O'zbekiston”, 2000. 23-24 b.
7. O`zbek musiqa tarixi. Tuzuvchi: Solomonova T. E. . T.1981 yil.
8. X.Nurmatov., Mamirov K. «Umumiy o`rta ta`limning davlat ta`lim standarti va o`quv dasturi» T., 1999 y.
- 9.Omonullayev D. «O`zbek maktablarida musiqa ta`limi mazmuniga bo`lgan zamonaviy talablar» nomli ilmiy ishi T., 1990 y.
10. Soipova D. Musiqa o`qitish nazariyasi va metodikasi. Toshkent. 2009. 10-bet
11. Apraqsina O. «Metodika muzikalnogo vospitaniya v shkole» M.1983 yil
12. Ibroximov O. Nurmatov X. «Umumiy ta`lim maktablarini 7-sinf musiqa darsi uchun metodik tavsiyanoma.» T. 1994y.
- 13.Fitrat L. «O`zbek klassik musiqasi va uning tarixi» 1.1993 yil
- 14.Ibroximov O. «O`zbek xalqi musiqa ijodi» T.1994 yil.
15. Fayziyev O. va boshqalar. «O`quvchilarda musiqiy nafosat tarbiyasini

shakllantirish yo'llari» T.1992.

16. Asafyev B.V. Muzikanaya forma kak protsess. L.: Gosud. muz. izd., 1973g., -24str

17. E. Umarov. Estetika T.: "O'zbekiston", 1995y., -210–bet

18. Kenzer Ye. va Yormatov Sh. Oltinchi sinf uchun «Musiq» darsligi .1978

19. Qodirov R. Boshlang'ich maktabda ko'p ovozda kuylash T., 1997 yil.

20. Gudkova E., Qo'ldoshev L. «Musiq darsligi uchun metodik qo'llanma» (4-sinf) T. 1978y.

21. Internet ma'lumotlari

-WWW.Ziyonet.

-Pedagog.uz.